

Martin Nedić o prilikama u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća

Istaknuti bosanski franjevac Martin Nedić u Gajevim je Novinama od kraja tridesetih do sredine pedesetih godina 19. stoljeća objavljivao dopise i izvještaje o stanju u Bosni (rjeđe i Hercegovini) koji se analiziraju u ovome radu i stavljaju u prostorni i vremenski kontekst.

Ključne riječi: Martin Nedić, *Narodne novine* (*Ilirske narodne novine* / *Novine hrvatsko-slavonsko-dalmatinske*), Bosna i Hercegovina, 19. stoljeće

Uvjeti publicističkog djelovanja u Bosni sredinom 19. stoljeća

Martin Nedić (1810.-1895.),¹ jedan od najistaknutijih bosanskih franjevaca 19. stoljeća, uz vjersko-pastoralnu djelatnost, bavio se politikom i književnošću, pisao je pjesme, historiografska djela, prevodio je s turskog jezika, dopisivao se s brojnim uglednim suvremenicima iz svoje domovine i iz drugih zemalja, a osobito iz Hrvatske. Više ili manje redovito od kraja tridesetih do sredine pedesetih godina 19. stoljeća u Gajeve *Novine* slao je kraće ili dulje izvještaje i komentirane izvještaje² o političkim, društvenim, vjerskim i gospodarskim prilikama u Bosni i Hercegovini. Budući da su osmanske vlasti u Bosni provodile strogi nadzor nad korespondencijom koja je išla u inozemstvo i priječile slobodnu komunikaciju između srodnih slavenskih naroda odvojenih rijekom Savom,³ Nedić i drugi dopisnici iz Bosne potajno

1 Temeljno monografsko djelo o Martinu Nediću prerađena je disertacija Rastislava Drljića u kojoj je autor analizirao i prikazao Nedićevo djelovanje na vjerskom, političkom, književnom, historiografskom, topografskom i heraldičkom području. Usp. R. Drljić, *Prvi Ilir Bosne fra Martin Nedić 1810-1895*, Sarajevo 1940.

2 O razlikama između pojedinih publicističkih tekstualnih oblika usp. Srećko Lipovčan, *Mediji – druga zbilja? Rasprave, ogledi i interpretacije*, Zagreb 2006, 37.-51.

3 U vrijeme kad su nastali Nedićevi članci koji se analiziraju u ovom radu nadzor pismene komunikacije s inozemnim adresatima bio je uobičajena praksa i u nekim drugim europskim zemljama,

su, izlažući se velikoj opasnosti, slali dopise u novine. Ti su dopisi objavljeni anonimno, neki su označeni raznim šiframa ili je tek naznačeno da su pristigli iz Bosne. Nedićevi su tekstovi u Gajevim *Novinama*⁴ označeni sljedećim šiframa: zvijezdom s polumjesecom ili tom šifrom u dvostrukoj varijanti, s dvije zvjezdice i polumjesecom, jednim ili dva križa, točkom i polumjesecom u jednostrukoj ili dvostrukoj verziji te pseudonimom Žalovan. Neki dopisi objavljeni su anonimno uz navođenje geografskog podrijetla dopisa, primjerice „S(a) bosanske granice“, „Od medje bosanske“, „Iz Bosne“ i sl. O autorstvu pojedinih Nedićevih dopisa može se zaključiti na temelju autorova jezika i stila ili prema sadržaju dopisa jer je najčešće pisao o aktualnim zbivanjima u nahijama koje su bile blizu njegova prebivališta. Često njegov cilj nije bio isključivo informativni, nego je svjesno nastojao pridonijeti oblikovanju svijesti o rodnosti južnoslavenskih naroda i potrebi suradnje među njima, odnosno utjecati na oblikovanje javnoga mnijenja u hrvatskim zemljama. Njegove tekstove odlikuju slikovitost izražavanja, ekstenzivna uporaba epiteta, metafora i poredaba te navođenje narodnih poslovice koje mogu dobro ilustrirati temu o kojoj piše i atmosferu, odnosno poslužiti autoru da uz pomoć pojedine poslovice efektно iznese poentu vlastitoga komentara i izazove emocionalni (a možda i konkretni politički) angažman čitatelja.⁵

U vrijeme kad su nastali Nedićevi članci Bosna je bila vrlo slabo povezana s drugim zemljama, ceste za kolni promet u Bosni su se tek počele graditi,⁶ nemuslimanima

primjerice u Habsburškoj Monarhiji, jednako kao i nadzor tekstova namijenjenih objavljivanju. O kontroli korespondencije s inozemstvom urednika zagrebačkog lista *Südslawische Zeitung* usp. Vlasta Švoger, *Südslawische Zeitung 1849.-1852. Organ nove epohe kod Južnih Slavena*, Zagreb, 2002, 126-127. O provođenju sličnog nadzora u Njemačkom Savezu te korištenju skrivenih adresa (Decadresses), odnosno uglednih osoba oba spola koje nisu bile sumnjive policiji kao posrednika u komunikaciji uredništava novina i njihovih suradnika usp. Michael Breil, *Die Ausburger 'Allgemeine Zeitung' und die Pressepolitik Bayerns. Ein Verlagsunternehmen zwischen 1815 und 1848*, Tübingen, 1996, 143-144; Günter Mühler, *Wie ein treuer Spiegel'. Die Geschichte der Cottaschen Allgemeinen Zeitung*, Darmstadt, 1998, 134-135.

- 4 Neke od tih tekstova u svojoj knjizi spominje R. Drljić, što mi je poslužilo kao polazna osnovica u istraživanju. Veći broj tekstova, koji se u okolnostima tada uobičajenog anonimnog objavljivanja tekstova ili označavanja šifrom (radi cenzure ili nekog drugog oblika nadzora od strane državnih organa) s najvećim mogućim stupnjem vjerojatnosti mogu pripisati Nediću, otkrila sam pomnim čitanjem članaka u rubrici Bosna i Hercegovina ili dopisa iz Bosne te analizom teksta i konteksta.
- 5 Jezičnu analizu Nedićevih djela donosi Ivo Pranjković, „Jezik prozinskih djela fra Martina Nedića“, *Bosna Franciscana. Časopis Franjevačke teologije*, XII, br. 21, Sarajevo, 2004, 159-171.
- 6 Prema Nedićevu izvještaju jedna od prvih modernih cesta u Bosni počela se graditi 1851. nakon što je Omer-paša Latas slomio pobunu u toj zemlji. Bila je to prometnica za kolni promet od Sarajeva do Travnik. Nadničare su morale davati okolne nahije, na trasi buduće prometnice radili su deset do petnaest dana i to besplatno. Pozitivnom i pravednom, jer će njima najviše koristiti, autor smatra činjenicu da su cestu gradili i Bošnjaci muslimanske vjere, čak i age i begovi. Usp. „*)“) Iz Bosne, na koncu lipnja“, *Narodne novine (NN)*, XVII, br. 155/ 8. 7. 1851, str. 457. Čini se da je i kasnije zadržana praksa da lokalni stanovnici besplatno popravljaju putove. Jako Baltić izvještava da je potkraj šezdesetih godina vezir Šerif Osman-paša u nepovoljno vrijeme – zimi po velikoj hladnoći ili ljeti u doba žetve – tjerao ljude da besplatno popravljaju prometnice. Zbog toga je

nije bila zajamčena osobna sigurnost, a postojao je i strogi granični režim između Habsburške Monarhije i Osmanskoga Carstva, koji je u sklopu Vojne krajine obuhvaćao sanitarni kordon i kontumace kao jedina mjesta na kojima je bio dopušten prijelaz iz Monarhije u Carstvo i obratno, uz obveznu putovnicu nadležnih vlasti i karantenu (u trajanju do 42 dana).⁷ To su, često uz jezičnu barijeru – nepoznavanje jezika domaćega stanovništva – bili razlozi koji su odvrćali strance od putovanja tom za europske romantičarske pustolove egzotičnom i „divljom“ zemljom. U Bosni je četrdesetih i pedesetih godina 19. postojao strogi nadzor nad komunikacijom s inozemstvom i vlasti su sprječavale širenje za sebe nepovoljnih informacija, što je bila uobičajena praksa vladajućih krugova i u drugim zemljama. Ljudi za koje se sumnjalo da su autori takvih informacija bili su izvrgnuti sumnjičenjima i kažnjavanju ako su ih otkrili. O tome je Nedić, dakako anonimno, izvijestio u *Novinama* u nekoliko navrata, jer su, čini se, postojala razdoblja kad je taj nadzor bio osobito strog. Takvo je razdoblje bilo početak četrdesetih godina, doba kad su turske vlasti u Bosni registrirale ilirsku propagandu u Bosni i protestirale protiv toga na bečkom dvoru, što je bio jedan od čimbenika koji je pridonio zabrani uporabe ilirskog nazivlja i simbola u siječnju 1843. Godinu dana ranije Nedić, i sâm gorljivi pristaša ilirskog pokreta, konstatirao je: „Od Bosne imao bi vam dosta pisati, ali se nesme od Turakah, jer kad bi takovomu pismu u trag ušli, mogao bi glavom platiti.“⁸ Revolucionarna previranja 1848. u Europi u manjoj su mjeri imala odjek i u Bosni, pa su se čak pojavili članci u kojima se pozivaju Hrvati da zatraže sjedinjenje Bosne s hrvatskim zemljama, odnosno u kojima se slavenski narodi u Bosni pozivaju na slogu i suradnju.⁹ Ti su članci izazvali veliku uznemirenost u Bosni i strah od mogućeg napada iz Hrvatske¹⁰ pa su na zahtjev osmanskih vlasti bosanski franjevci

mnogima propala žetva. Jako Baltić, *Godišnjak od događaja i promine vrimena u Bosni 1754-1882. (Godišnjak)*, priir. Andrija Zirdum, Sarajevo – Zagreb, 2003, 364.

- 7 Günther Rothenberg, *The Military Border in Croatia 1740-1881*, Chicago – London, 1966, 48.
- 8 „S bosanske granice od mēseca Studenoga“, *Ilirske narodne novine (INN)*, VIII, br. 8/25. 1. 1842, str. 31.
- 9 Usp. članke „Molba bēdних Bošnjakah na sve Slavjane uobće, a osobito na bratju Hērvate, Slavonce i Dalmatince“, *Novine dalm. hērv. slavonske (NDHS)*, XIV, br. 57/6. 6. 1848, str. 231. te Nedićev odgovor na taj članak u kojem neslogu između pripadnika istočne i zapadne crkve apostrofira kao glavni uzrok četiristogodišnjeg robovanja Slavena u Bosni pod turskom vlašću i poziva ih na slogu i suradnju – članak bez naslova u rubrici Bosna i Hercegovina, *NDHS*, XIV, br. 66/27. 6. 1848, str. 268. Taj je članak zanimljiv i radi toga što je to jedini Nedićev članak potpisan s „jedan svetjenik katolički“. Na temelju otkrivanja autorova profesionalnog statusa osmanske vlasti u Bosni lakše su mu mogle ući u trag.
- 10 O reakcijama osmanskih vlasti u Bosni na revolucije u europskim zemljama u proljeće 1848. usp. Hamiyet Sezer Feyzioğlu – Selda Kiliç, „Prve mjere predostrožnosti koje je preduzelo Osmansko carstvo protiv revolucija 1848. u Bosni i na grčkoj granici“, *Historijska traganja*, br. 2, Sarajevo, 2008, 77-91, osobito 80, 82-88. Odmah nakon izbijanja revolucija u europskim zemljama diplomatski predstavnici osmanske države intenzivno su korespondirali s nadležnim tijelima matične države i slali im detaljne informacije o revolucionarnim zbivanjima. U tom smislu osmanskim vlastima osobito su bila zanimljiva zbivanja u susjednoj Habsburškoj Monarhiji. Visokopozicionirani

morali u pisanom obliku demantirati pretpostavke o tome da je netko iz njihovih redova napisao spomenute članke. Komentirajući činjenicu da nema mnogo članaka iz Bosne, Nedić je ponovno konstatirao da u Bosni postoje domoljubno orijentirani ljudi koji bi imali što napisati o situaciji u toj zemlji, ali to ne smiju činiti „jerbo ovdě španjolska inquisitia još vlada i svaki domorodac mora ovdě strepiti.“ Iz tog se razloga članci objavljuju anonimno.¹¹ Treći veliki val stroge kontrole nad pisanom komunikacijom i razmjenom informacija uveo je Omer-paša Latas u kolovozu 1851. nakon što je slomio pobunu bosanskog (uglavnom) muslimanskog stanovništva protiv uvođenja modernizacijskih reformi. Strogo je zabranio primanje bilo kakvih novina iz inozemstva i naredio strogi nadzor nad korespondencijom s inozemstvom, a sva sumnjiva pisma trebala su se otvoriti i donijeti njemu osobno. Radi toga više od šest mjeseci u Gajevim *Novinama* nije bilo nikakvih vijesti o Bosni.¹²

Čini se da su u strahu od mogućih ozbiljnih posljedica za Franjevačku provinciju Bosnu Srebrenu i provincijali svoju subraču upozoravali na oprez u komunikaciji s inozemnim korespondentima pa čak i branili im pisati bilo kome o novostima iz Bosne.¹³ O potencijalnoj opasnosti kojoj su se izvirgavali svi koji su održavali pisanu komunikaciju s osobama u inozemstvu svjedoči činjenica da su se pisma slala preko posrednika, koji su iz poslovnih razloga često komunicirali s inozemnim adresatima. Tako je Nedić s poznatim političarom i odvjetnikom iz Slavenskog Broda Andrijom Torkvatom Brličem korespondirao preko Franje Zoretića, službenika u austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu.¹⁴ Marijan Šunjić, biskup i apostolski vikar u Bosni, pisma za Brlića upućivao je na svog prijatelja Mušickog, upravitelja kontumaca u Brodu na Savi, a na isti je način dobivao i odgovore.¹⁵ Kao dodatna mjera opreza

osmanski državni službenici, osobito oni u Bosni, među njima i bosanski upravitelj Mehmet Tahir-paša, bili su vrlo zabrinuti zbog raspoloženja nemuslimanskog stanovništva i njegove spremnosti na pobunu na poticaj iz Hrvatske pa su situaciju u Bosanskom ejaletu ocjenjivali vrlo opasnom i tražili su dodatne vojne snage uz pomoć kojih bi spriječili eventualnu pobunu. Uvedene su i dodatne mjere sigurnosti kod prelaska granice: stroga zabrana putovanja bez putovnica, provjeravali su se zahtjevi za tranzitnim dozvolama i strogo se kontrolirao tiskani materijal koji su putnici nosili sa sobom, oduzimao im se i slao u Istanbul. Na razini države vodila se intenzivna pismena komunikacija vrhovnog zapovjednika vojske s vojnim zapovjednicima u pojedinim pokrajinama i dogovorena su pregrupiranja vojnih snaga.

- 11 „Iz Bosne, 10. rujna“, *NDHS*, XIV, br. 104/23. 9. 1848, str. 420. Ovdje je sintagma španjolska inkvizicija uporabljena kao sinonim za teške progone ljudi koji se u svojim razmišljanjima i djelovanju kreću izvan okvira službene politike.
- 12 O tome je izvijestio drugi anonimni autor u članku „= Iz Bosne“, *NN*, XVIII, br. 74/31. 3. 1852, str. 203, a uredništvo je u bilješki potvrdilo da već pola godine nije dobivalo dopise iz Bosne.
- 13 Usp. pismo Martina Nedića Andriji Tokvatu Brliču pisano u Kraljevoj Sutjesci, 5. 6. 1860. Pismo se čuva u Arhivu obitelji Brlič (AOB) u Slavenskom Brodu, a tiskano je u: Andrija Zirdum, *Pisma bosanskih franjevaca 1850.-1870. (Pisma bosanskih franjevaca)*, Plehan, 1996, 161-162.
- 14 Pismo M. Nedića A. T. Brliču iz Sarajeva, 3. 2. 1858. i iz Kraljeve Sutjeske od 22. 2. 1858. Oba se pisma čuvaju u AOB, a tiskana su u: A. Zirdum, *Pisma bosanskih franjevaca*, 136-138.
- 15 Šunjićevo pismo A. T. Brliču iz Brestovskog, 21. 11. 1855, pohranjeno u AOB, a tiskano u: A. Zirdum, *Pisma bosanskih franjevaca*, 106.

rabio se latinski jezik. Tim su jezikom pisani dijelovi pisama, koji su sadržajem mogli kompromitirati pošiljatelja.¹⁶

Pisanje za inozemne novine bilo je, dakle, opasna pustolovina. Nema sumnje da su posrednim putem uredništvu *Narodnih novina* stizali i dopisi iz Bosne, a na isti su način stizale i informacije o aktualnim prilikama u toj zemlji. Kao primjer može se navesti korespondencija Martina Nedića i drugih bosanskih franjevaca s Andrijom Torkvatom Brlićem u kojoj je ovaj dobivao pouzdane informacije za svoje članke u kojima je u *Narodnim novinama* pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća izvještavao hrvatsku javnost o položaju kršćanskog stanovništva i o aktualnim zbivanjima u Bosni. Ti su članci u sadržajnom i kronološkom smislu svojevrsan nastavak Nedićevih izvještaja o Bosni u *Narodnim novinama*.¹⁷

Izvještaji o političkoj, društvenoj, gospodarskoj i upravno-pravnoj situaciji u Bosni sredinom 19. stoljeća

U većini Nedićevih novinskih tekstova prevladavaju dvije osnovne teme: aktualne prilike u Bosni na političkom, društvenom, upravnom, pravnom i gospodarskom području obilježene otporom vladajućih društvenih slojeva u Bosni da prihvate modernizacijske reforme Porte te težak položaj kršćanskog stanovništva u Bosni u političkom, vjerskom, gospodarskom i društvenom pogledu. Premda se te dvije teme u njegovim tekstovima uglavnom isprepliću i nadovezuju jedna na drugu, radi preglednosti i sistematičnosti u interpretaciji prikazat ću ih odvojeno. Aktualna politička zbivanja autor je prikazao kronološki, a ja sam u analizi i interpretaciji spomenutih tema izabrala tematsko-kronološki pristup kao, po mome sudu, najprimjereniji.

Prvi Nedićevi članci u Gajevim *Novinama* objavljeni su 1838. godine. U njima se tematizira glavni problem središnje osmanske vlasti u Bosni u prvoj polovici 19. stoljeća – otpor bosanskih feudalaca i visoko rangiranih državnih službenika – kapetana – protiv Porte. Neki pobunjenici, bivši kapetani, kažnjeni su za Osmansko Carstvo tipičnom mjerom – prognanstvom u Anatoliju. Umjesto njih postavljeni su muteselimi (privremeni upravitelji pokrajine) sa zadatkom uvođenja zakonitog reda u Bosni. To je bilo prijeko potrebno, jer je radi lošeg odnosa između muslimana¹⁸ i kršćana oko stotinu osoba katoličke vjeroispovijesti iselilo u Srbiju. Autor izražava,

16 Usp. pisma navedena u prethodnim bilješkama i brojna druga u spomenutoj knjizi A. Zirduma.

17 Autorica ovoga članka istražila je spomenute Brlićeve članke, ali se oni ovdje detaljnije ne spominju radi prostornog ograničenja. Usp. također Rastko Drljić, „Politički podaci u korespondenciji fra M. Nedić – A. T. Brlić“, *Franjevački vjesnik*, XLIII, br. 7-8, Sarajevo 1936, 235-244.

18 Budući da tim terminom u ovome članku označavam pripadnika islamske vjeroispovijesti i da ga ne rabim kao nacionalno-identitetsku odrednicu, pisat ću ga malim početnim slovom, jednako kao kršćanin, odnosno katolik i pravoslavac.

kako je vrijeme pokazalo, opravdani strah da će se iseljavanje iz Bosne nastaviti, ako se položaj kršćanskog stanovništva ne popravi.¹⁹

Bijeg kršćanskoga stanovništva (bilo je i nekoliko prebjega islamske vjeroispovijesti) iz Bosne preko Save, bio je razmjerno česta praksa u 18. stoljeću pa su početkom 19. stoljeća vojne vlasti Monarhije donijele uredbu *Cordons Instructions* kojom se potpuno zabranjuje prijelaz „uskoka“ preko Save i nastanjivanje ljudi iz Osmanskog Carstva na području Vojne krajine, odnosno ljude čiji se bijeg eventualno ne bi uspio spriječiti, trebalo je poslati dalje u unutrašnjost Monarhije. Najčešći uzrok bijega kršćana preko Save bilo je zlostavljanje i pljačkanje od strane bosanskih feudalnih gospodara. Unatoč strogim propisima nije se uspjelo spriječiti iseljavanje kršćana na lijevu obalu Save tijekom 19. stoljeća, a takvih je slučajeva bilo više no obično u doba nemira u Bosni.²⁰ Međutim, bilo je i suprotnih slučajeva. Dezerteri zasićeni vojnim obvezama i strogom stegom, obitelji u potrazi za boljim životom, kojima su osmanske vlasti i veleposjednici obećavali povlastice i manje poreze, te mlade djevojke koje nisu pristajale na ugovorene brakove, bježali su preko Save u Bosnu. Često su se nakon nekog vremena vraćali i bili kažnjeni zbog nedopuštenog prelaska granice.²¹

Četrdesetih i pedesetih godina 19. stoljeća, dakle u vrijeme kad je Nedić objavljivao svoje članke u zagrebačkim *Novinama*, s manjim ili većim intenzitetom smjenjivale su se pobune najviših slojeva bosanskog društva protiv središnje vlasti koja je nastojala u Bosnu uvesti modernizacijske reforme, najavljene poznatim reformskim aktom, Hatišerifom od Gülhane iz 1839. Njime se svim podanicima bez obzira na vjeroispovijest jamči jednaka sigurnost života, časti i imovine, uvođenje pravednog i javnog sudovanja i poreznog sustava, svi podanici postali su ravnopravni bez obzira na vjersku i socijalnu pripadnost, čime je ukinuta tradicionalna podjela u osmanskom društvu na asker i raju. Najavljeno je reguliranje vojnog i poreznog sustava te ukidanje spahiluka i sustava davanja u zakup prava na ubiranje poreza. Donošenjem tog akta započelo je razdoblje uvođenja reformi u Carstvu poznato pod nazivom tanzimat.²² Načela na kojima se temeljio *Hatišerif od Gülhane* imala su obilježja liberalizma i njima je započeo proces odmicanja od islamskog tradicionalizma i izgradnje građanskog društva. Taj je akt trebao suzbijati otpor na dvije fronte. Na

19 „Od granice bosanske“, *INN*, IV, br. 9/3. 2. 1838, str. 34; „S medje bosanske, 20 Junia“, *INN*, IV, br. 58/19. 7. 1838, str. 230.

20 Damir Matanović, „Svakodnevnica na granice Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva. Mikrokozmos Brodske pukovnije i Gradačke nahije od kraja 18. do sredine 19. stoljeća“ (Svakodnevnica na granice Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva), *Prilozi* (Institut za istoriju u Sarajevu), 31, Sarajevo, 2002, 95-109, osobito 102-103.

21 Isto, 105-108.

22 Hatišerif od Gülhane donio je sultan Abdul Medžid (1839.-1861.) na početku svoje vladavine, 3. 11. 1839. Opširnije o tome vidjeti u: Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1992, 138-139; Ibrahim Tepić, „Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine“ (Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća), *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, 173-222, osobito 192; Noel Malcom, *Povijest Bosne, kratki pregled*, Zagreb – Sarajevo 1995, 167.

jednoj se strani, naglašavanjem vjere kao moralnog temelja države i naroda, nastojalo suzbiti otpor konzervativnih krugova, a na drugoj strani načelnim proglašenjem ravnopravnosti za pripadnike svih vjeroispovijesti željelo se europskim velesilama oduzeti povod za uplitanje u unutarnjopolitička pitanja Osmanskog Carstva u formi nastojanja zaštite kršćanskog stanovništva.²³

U sklopu reformskih nastojanja središnjih osmanskih vlasti Bosanski ejalet kao najzapadniji dio Osmanskoga Carstva imao je specifičan položaj, a na prilike u njemu razmjerno jače su utjecala zbivanja u susjednim, ali i u drugim europskim zemljama. Oružani sukobi u Europi pružali su dodatni poticaj ionako čestoj pojavi nemira i buna u Bosni i Hercegovini u prvim desetljećima 19. stoljeća.²⁴ Središnja vlast čestom promjenom namjesnika – valija (vezira) – nije uspijevala smiriti ove zemlje, urediti unutarnje prilike niti odnose s Habsburškom Monarhijom. Jačala je samovolja lokalnih moćnika – ajana i kapetana. Nakon što je Kneževina Srbija 1830. godine dobila autonomiju, i u Bosni sve više jača otpor središnjoj vlasti. Provođi ga domaće plemstvo bojeći se ukidanja svojih tradicionalnih privilegija i kapetani koji se protive nastojanjima da se ukine nasljedna funkcija kapetana.²⁵ Na čelo pokreta otpora protiv reformskih nastojanja Porte u Bosni te za njezinu autonomiju stao je Husein-beg Gradašćević, kapetan Gradačacke kapetanije, najbogatiji među bosanskim feudalcima. Nezadovoljni kapetani na sastanku u Tuzli krajem siječnja i početkom veljače 1831. središnjoj su vlasti u Istanbulu postavili zahtjeve da opozove autonomiju koju je dala Kneževini Srbiji, da Bosna dobije autonomiju u odnosu na središnju vlast i da plaća godišnji tribut od 4000 kesa. Nakon prvotnih pobjeda ustanika, pripadnika svih društvenih slojeva, Porta ih je uspjela razjediniti i u ljeto 1832. slomiti njihov otpor.²⁶ Međutim, time nije slomljen pokret protiv uvođenja reformi u Bosni. Dvije godine nakon sloma pobune pod vodstvom Husein-bega Gradašćevića središnja je vlast u Bosni ukinula kapetanije. Upravne poslove kapetana preuzeli su muteselim (vezirovi zastupnici), imenovani najčešće iz kapetanskih obitelji. Vlada u Istanbulu nije željela u Bosni reforme provesti silom pa se taj proces

23 J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, 139.

24 Zanimljiv je komentar neuspješnih pobuna Bošnjaka iz pera suvremenika franjevca Jake Baltića: „Ele, žalosni Bošnjaci, često se protiv cara dizaše i tražiše njeku samostalnost sebi, ali uvijek ostadoše razbiena glave. Ej, Bošnjake, ne kraljuje šišana (vrsta puške, V. Š.) i u tikvici nešto praha, nego pero i prosvieta. Kamo vam učione i škole narodne? Brez ovih nikakav narod na zemlji sritan nije bio.“ J. Baltić, *Godišnjak*, 140.

25 O Bosanskom ejaletu u prvim desetljećima 19. stoljeća usp. monografiju Galiba Šljiva, *Bosna i Hercegovina 1813-1826*, Banjaluka, 1985; I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća*, 173-185.

26 Detaljnu višeslojnu analizu spomenute pobune u Bosni protiv Porte i nove interpretacije tih događaja donosi Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996. Autor ocjenjuje da je taj pokret za autonomiju Bosne bio narodni i nacionalni te da je obuhvatio široku društvenu bazu – mnogobrojne pripadnike svih društvenih slojeva bez obzira na vjersku pripadnost.

odužio i desetak godina kasnije izbila je nova velika pobuna u toj pokrajini koju je početkom pedesetih godina 19. stoljeća ugušio Omer-paša Latas.²⁷

Kratkotrajni optimizam u pogledu provođenja reformi i poboljšanja političkog, materijalnog i društvenog položaja raje u Bosni pojavio se nakon dolaska na vezirski položaj Kamil-paše na prijelazu u 1844. godinu. Bosanski poslanici, među njima i Nedić,²⁸ bili su pozvani u Istanbul radi rješavanja sukoba između apostolskog namjesnika u Bosni, biskupa Rafe Barišića, i uprave bosanske franjevačke provincije.²⁹ Nakon povratka u Bosnu objavili su sultanovo obećanje da će se u Bosni o trošku novoga vezira Kamil-paše³⁰ (tj. državne blagajne) početi podizati škole, da će uvesti zakoniti poredak i da će raja početi uživati ljudska prava i da će raja početi uživati ljudska prava i slobode. Nadu je poticala okolnost da je novi vezir u početku postavio muteselime, zaptije (redare) i djumrukđije (tridesetničare) koje raja poštuje i koji se prema njoj odnose korektno.³¹ Međutim, ta je nada bila kratka vijeka, jer su članci preneseni iz njemačkih i peštanskih novina pokazali da je Kamil-paša ubrzo nastavio praksu svojih prethodnika i državne službe predao u ruke ljudi koji su i dotad najviše tlačili kršćansko stanovništvo.³²

Nekoliko godina kasnije Kamil-paša je u Bosnu došao kao sultanov povjerenik sa zadatkom uvođenja tanzimata i ispitivanja uzroka bježanja kršćana iz Bosne. Niti tada nije opravdao očekivanja, jer je tanzimat doduše svečano pročitao, ali samo na turskom jeziku, uz objašnjenje da muteselimi, kadije i drugi državni službenici znaju što nova on donosi, a ostali podanici to niti ne trebaju znati.³³ Uskoro je

27 I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća*, 186.-201.

28 U Istanbulu su bosanske franjevce zastupali fra Lovro Karaula, fra Martin Nedić i fra Luka Dropuljić. Usp. Miro Vrgoč, „Fra Lovro Karaula (1800.-1875.)“, *Bosna Franciscana*, VI, br. 9, Sarajevo, 1998, 178-179.

29 O tzv. Barišićevoj aferi (1832.-1847.), čiji je uzrok nedefinirano razgraničenje ingerencija apostolskog vikara u Bosni i provincijala Franjevačke provincije Bosne Srebrene nad bosanskim franjevcima, u 19. stoljeću jednim katoličkim svećenstvom u Bosni i Hercegovini, usp. Radoslav Glavaš, *Život i rad fra Rafe Barišića, naslovnog biskupa azotskoga i apoštolskog namjesnika u Bosni i Hercegovini* (Život i rad fra Rafe Barišića), Mostar, 1900, 35-73; J. Baltić, 124-204; Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, II, Sarajevo, 1915; Ilija Kecmanović, *Barišićeva afera*, Sarajevo, 1954. Taj je sukob dodatno produbio već od ranije postojeću podjelu franjevačke zajednice u Bosni. Naime, velike su bile razlike u mentalitetu, razini obrazovanja, odnosu prema svećeničkoj službi pa i ideološkoj orijentaciji između franjevaca koji su se školovali u Italiji na jednoj strani, i onih koji su svoje svećeničko obrazovanje stekli u nekoj ustanovi za obrazovanje svećenstva u Habsburškoj Monarhiji. Jozo Džambo, „Stoljeće fra Grge Martića. Dihotomija svjetova franjevaca Bosne Srebrene“, *Bosna Franciscana*, IV, br. 6, Sarajevo 1996, 93-105, osobito 98-101.

30 Nedić ga naziva Čamil-paša.

31 „S granice bosanske“, *NHSD*, X, br. 21/13. 3. 1844, str. 83; „S bosanske granice, 15. Lipnja (Jun.)“, *NHSD*, X, br. 62/3. 8. 1844, str. 246 (članci preneseni iz *Srbskih narodnih novina*).

32 Usp. članke bez naslova u rubrici Bosna i Hercegovina, *NHSD*, X, br. 63/7. 8. 1844, str. 251, *NHSD*, X, br. 69/28. 8. 1844, str. 274 te *NHSD*, X, br. 95/27. 11. 1844, str. 378-379. Mehmed Kamil-paša bio je bosanski vezir od prosinca 1843. do studenoga 1844.

33 Iz ovoga se može iščitati da osmanski turski jezik nije bio poznat većem dijelu stanovništva. O tome u peticiji „Želje i molbe kristjanah u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom car-

otišao u Mostar, a njegovo je djelovanje Nedić ironično prokomentirao: Malo toga je započeo, a ništa nije završio. Nije mu bilo osobito stalo do toga da uredi upravu i sudstvo te ublaži tlačjenje raje, trudio se samo da za državnu blagajnu prikupi što više novca od zakupnika različitih podavanja, koji su dugovali državi. Neke od njih je utamničio.³⁴ Njegovo djelovanje u Bosni obilježeno je državnim interesima u prvom planu, a ne nastojanjem da stekne osobnu korist, kako za većinu vezira ne potpuno objektivno tvrdi Nedić.

Bosanski age i begovi su, braneći vlastite političko-socijalne privilegije, pružali razmjerno dugotrajan otpor svim pokušajima da se u Bosni uvedu najavljene reforme kojima bi se modernizirali državna uprava, sudstvo, društveni i gospodarski odnosi. Svi slojevi muslimanskog stanovništva pružali su ogorčen otpor uvođenju redovne vojske – nizama, jer su tom vojnom obvezom bili obuhvaćeni muslimanski mladići bez obzira na socijalno podrijetlo. Nedić je opisao kako su se u listopadu 1850. u Tuzli (on je zove Soli, V. Š.) „Turci“³⁵ pobunili protiv provođenja regrutacije, potjerali su pisare koji su je trebali provesti i prisegnuli su da će prije svi izginuti, nego dati mladiće u nizam: „(...) prokunu nizam, njegove haljine, upravu, cara itd. pa odluče svi vieru braniti, i za nju ginut, koju gadno nizam tlači i gazi.“³⁶

Nedić je razmjerno sustavno i detaljno navodeći imena pojedinih buntovnika opisivao uzroke i tijek pojedinih pobuna bosanske društvene, političke i gospodarske elite (katkad i širih društvenih slojeva) protiv središnje vlasti. Uvidom u njegove članke taj se proces može pratiti kronološki i problemski. U jednom je članku, napisanom tijekom velike pobune u Bosni, analizirao glavne uzroke višegodišnjeg otpora bosanskih velikaša protiv uvođenja reformi. Smatrao je da vlada u Istanbulu slabo poznaje specifične okolnosti i situaciju u Bosni, a o njima se ne pokušava informirati na odgovarajući način. Za vezire u Bosnu slala je ljude koji su malo marili za dobrobit Carstva, a najviše su vodili računa o vlastitoj koristi. Premda su od sultana dobili nalog da u Bosni provedu reforme („da Bosnu utanzimate“), nisu to mogli provesti, jer su za svoje pomagače uzeli ljude koji su najviše tlačili domaće stanovništvo. Vlada

skom veličanstvu sretnovladajućem sultanu Abdul-Medžidu“ Ivan Frano Jukić u točki 26. Izjasnjenja piše: „Kod nas je turski jezik ne samo kod kristjanah nepoznat već i kod istih Turakah, samo po većim varošim po nekoliko Turaka ima, da turski znadu, a manja miesta, nikad točno ne razumiu carske zapoviedi.“ Radi toga se u peticiji pod brojem 26. traži da se „carske i državne zapoviedi i naredbe pokraj turskoga i bosanskim jezikom priobćuju“. Citirano prema: Ivan Frano Jukić, „Želje i molbe kristjanah u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sretnovladajućem sultanu Abdul-Medžidu“ (Želje i molbe kristjanah), *Bosna Franciscana*, XV, br. 27, Sarajevo, 2007, 259-265, ovdje se referiram na str. 261, 265.

34 „*) Iz Bosne, 24. veljače“, *NN*, XIX, br. 56/9. 3. 1853, str. 143; „*) Iz Bosne, 17. ožujka“, *NN*, XIX, br. 71/26. 3. 1853, str. 183; „*) Iz Bosne, 24. ožujka“, *NN*, XIX, br. 74/31. 3. 1853, str. 191.

35 Nedić u svojim člancima rabi termin „Turci“ za označavanje bosanskih muslimana. Taj naziv nije imao ni etničko, niti jezično, nego religijsko značenje, jer se u ono vrijeme islam nazivao „turskom vjerom“.

36 „*)*) U Bosni 20. listopada“, *NN*, XVI, br. 249/29. 10. 1850, str. 693; „*)*) Iz Bosne, 4. studenoga“, *NN*, XVI, br. 266/19. 11. 1850, str. 743, cit. iz br. 266.

nije dala nikakve olakšice bosanskim kršćanima da bi ublažila njihov nesnosan položaj. I novi vezir i serasker Omer-paša dobili su nalog da provedu reforme, a vrijeme će pokazati kako su to učinili.³⁷

Martin Nedić ukratko je opisao uzroke i tijek pobune muslimanskih seljaka pod vodstvom Cerića, muslimana iz Bužima, ljeti 1849. radi uvođenja obveze plaćanja poreza za muslimane (i oni moraju plaćati desetinu carskoj blagajni). U pobuni je sudjelovalo oko 14.000 seljaka, dijelom Cerićevih istomišljenika, a dijelom ljudi kojima je zaprijetio da će im spaliti imovinu, ako mu se ne pridruže. Pasivnu potporu raje osigurao je obećanjem da će i njoj olakšati teško breme koje podnosi kad uspješno završi pobunu.³⁸ O toj pobuni Nedić nije više izvještavao, a regularna vojska pod vodstvom Tahir-paše nije ju uspjela ugušiti početkom jeseni.³⁹ Ta je pobuna bila svojevrsni preludij pobune u koju se u proljeće iduće godine uključila većina bosanskih zemljoposjednika i muslimanskih seljaka i koju je uz veliko krvoproliće okončao serasker (vrhovni zapovjednik) Omer-paša Latas.⁴⁰ Tu je pobunu Nedić detaljnije prikazao u više članaka.

Novi veliki val pobune nastao je u proljeće 1850. u Bosanskoj krajini i vrlo se brzo širio. Pobunjenici su poslali poslanstvo u Istanbul, tražeći da ne moraju plaćati nikakva podavanja kao što je bilo do prošlogodišnjeg dogovora Tahir-paše s bosanskim feudalcima, prema kojem su i muslimani otada morali plaćati desetinu u korist državne blagajne. Bosanski uglednici muteselimi, kadije, članovi šure, begovi i dr., koji se nisu slagali s pobunjenicima pobjegli su u Travnik. Vezir je zatražio vojnu pomoć.⁴¹ Turska je vlada veziru poslala vojne postrojbe pod vodstvom Omer-paše Latasa. Unatoč njegovim iznimnim zapovjedničkim kvalitetama i boljoj opremljenosti i uvježbanosti te nekoliko pobjeda njegove vojske, ni nakon nekoliko mjeseci nije uspio slomiti oružani otpor bosanskih pobunjenika. Glavni uzrok što Latas još nije uspio Nedić vidi u činjenici da su Bošnjaci pribjegli univerzalnom sredstvu koje osigurava uspjeh u Bosni

37 Šifra horizontalno postavljenog polumjeseca, „Iz Bosne 6. sèrpnja“, *NN*, XVI, br. 160/15. 7. 1850, str. 479.

38 „Sa bosanske granice, 19. sèrpnja“, *NN*, XV, br. 99/25. 7. 1849, str. 372.

39 Radi kuge u vojsci i zaoštavanja odnosa Osmanskog Carstva s Austrijom i Rusijom zbog konverzije na islam većeg broja časnika mađarske revolucionarne vojske, koji su nakon sloma mađarske revolucije pobjegli na turski teritorij, Tahir-paša nije nastavio vojne operacije, ali je nastavio vojne pripreme. U proljeće 1850. pobunjenici su počeli napredovati iz Krajine pa je valija zatražio vojnu pomoć. Usp. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća, 198-199.*

40 O vojnom djelovanju Omer-paše Latasa protiv pobunjenika u Bosni usp. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća, 199-200*; članak Ivana Frana Jukića „Omer-paša i bosanski Turci“, objavljen u dva dijela u *Bosanskom prijatelju*, sv. II i sv. III, tiskano u: Ivan Frano Jukić, *Sabrana djela*, sv. II, izbor i redakcija Boris Ćorić, Sarajevo, 1973, 201-206, 420-449. Jukić je sanjao o oslobođenju Bosne od osmanske vlasti i nadao se da će u tome sudjelovati i Latas u suradnji s hrvatskim banom Josipom Jelačićem. Usp. Marko Karamatić, „Čovjek koji je vidio dalje. Ivan Frano Jukić (1818-1857)“ (Čovjek koji je vidio dalje), *Bosna Franciscana*, XV, br. 27, Sarajevo, 2007, 241-258, osobito 245.

41 „† Iz Bosne, 18. svibnja“, *NN*, XVI, br. 120/27. 5. 1850, str. 351.

– potkupili su vezira Hafiz-pašu pa on radi u njihovu interesu.⁴² Omer-paša je, prema Nediću, shvatio pravu vezirovu ulogu, javio je to u Istanbul i to je urodilo vezirovom smjenom. Međutim, pobunjeni Bošnjaci istim su sredstvom pridobili i saveznike u Latasovu taboru, pa je nekoliko časnika redovne vojske zajedno s postrojbama kojima zapovijedaju okrenulo leđa glavnom zapovjedniku u Bosni. Nakon vezirova odlaska iz Sarajeva u gradu se s vojskom iznenada pojavio Omer-paša i zapovjedio je bosanskim pašama, begovima i agama da na svojem području započnu regrutaciju za redovnu vojsku (nizam).⁴³ U nekoliko članaka Nedić je detaljno opisao ratne operacije i kretanje Latasove i pobunjeničke vojske, njegovu vojnu vještinu i iskustvo te ratničku inteligenciju, uz pomoć kojih je izbjegao zamke koje su mu pripremili protivnici i nadmudrio ih (primjerice u bitci kod Vranduka potkraj listopada). Opisao je Latasovo osvajanje Banja Luke i borbe u sjevernoj Bosni.⁴⁴ Nedić je očito vrlo cijenio Latasa pa je opravdao njegovo okrutno postupanje sa zarobljenim pobunjenicima. Više od stotinu zarobljenih bosanskih feudalaca Latas je poslao okovane u Istanbul. Većina ih je išla pješice. Tim poniženjem je, prema Nedićevu mišljenju, htio dati primjer drugim pobunjenicima. Međutim, Nedić je komentirao da „Turci“ vjeruju u sudbinu i taj ih se primjer nije osobito dojmio, nego su i dalje nastavili borbu u Bosanskoj krajini i Hercegovini. Osobito je pohvalio Omer-pašinu blagost i čovječnost prema kršćanima, a to je ilustrirao primjerom njegova odnosa prema kršćanima iz Jajca. Zapovjedio je da se popiše sva šteta koja im je učinjena tijekom ratnih operacija i obećao da će dobiti naknadu. Prvi korak već je učinjen, jer su dobili 50.000 naknade, odnosno dio svote koju su morali isplatiti banjalučki buntovnici. Osim toga, natjerao je muslimane da ponovno sagrađe crkvu koju su razorili u Banja Luci.⁴⁵

Nedićeve ocjene ljudskih osobina Omer-paše Latasa bile su neobjektivne i pristrane. Naime, nije se ogradio od okrutnog postupanja Omer-paše Latasa prema zarobljenim muslimanskim pobunjenicima, od kojih su mnogi umrli na tom putu u Istanbul, štoviše u svome tekstu ocijenio ga je pravednim. A njegova obećanja te

42 O pobuni bosanskih muslimana protiv tanzimatskih reformi piše J. Baltić, *Godišnjak*, 224-230. On ne spominje vezira Hafiz-pašu (on je bosanski vezir bio svega šest mjeseci, od svibnja do studenog 1850.), nego kao nasljednika Tahir-paše navodi Hajrudin-pašu. Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849-1853*, Banja Luka, 1990, 117-141 piše da je tijekom Omer-pašina pohoda na Posavinu u Bosnu stigao novi vezir Hajrudin-paša, koji je s pratnjom od oko tisuću ljudi potkraj prosinca 1850. stigao u Sarajevo.

43 „••) Iz Bosne 10. listopada“, *NN*, XVI, br. 240/18. 10. 1850, str. 668; „••*) Iz Bosne 1. stud.“, *NN*, XVI, br. 262/14. 11. 1850, str. 733.

44 „••*) Iz Bosne 1. stud.“, *NN*, XVI, br. 262/14. 11. 1850, str. 733; „•••) Iz Bosne 18. stud.“, *NN*, XVI, br. 272/26. 11. 1850, str. 760; „••*) Iz Bosne, 21. pros.“, *NN*, XVII, br. 9/13. 1. 1851, str. 25; „Iz Bosne 3. ožujka“, *NN*, XVII, br. 67/21. 3. 1851, str. 197; „Iz Bosne 15. ožujka“, *NN*, XVII, br. 67/21. 3. 1851, str. 197; „†† Iz Bosne 12. travnja“, *NN*, XVII, br. 92/22. 4. 1851, str. 269; „••*) Iz Bosne 23. travnja“, *NN*, XVII, br. 101/2. 5. 1851, str. 293.

45 „•••) Iz Bosne 4. ožuj.“, *NN*, XVII, br. 57/10. 3. 1851, str. 171; „†† Iz Bosne 12. travnja“, *NN*, XVII, br. 92/22. 4. 1851, str. 269. J. Baltić, *Godišnjak*, 228-229 spominje da je Omer-paša dao Ivanu Frani Jukiću 50.000 groša da ih podijeli kršćanima koji su stradali od pobunjenika.

isprva pozitivan odnos prema kršćanima ocijenio je čovječnim. Očito je kod M. Nedića ovdje prevladala crno-bijela optika. Nezadovoljstvo zbog zlostavljanja kršćana od strane bošnjačkih muslimana, koji su bili vrlo brojni u redovima pobunjenika, prevagnulo je pred empatijom i (kršćanskom) samilošću pa nije osudio zapovjednikovu okrutnost. Na drugoj je strani, Latasov, kako se činilo, pozitivan odnos prema kršćanima Nedić *a priori* ocijenio kao blagost i čovječnost.

Svojim kasnijim postupcima, neisplaćivanjem obećane naknade za troškove komore kršćanima, a osobito oduzimanjem oružja kršćanskoj raji u Bosni⁴⁶ nakon što je slomio pobunu pod vodstvom bosanskih velikaša, uhićivanjem franjevacu, među njima i Ivana Frane Jukića,⁴⁷ koji mu je bio vrlo odan,⁴⁸ i već spomenutim strogim nadzorom komunikacije s inozemstvom, Latas je izgubio povjerenje kršćanske javnosti u Bosni,⁴⁹ a neki su ga i proklinjali kao čovjeka koji je uništio Bosnu. To se može pratiti po kasnijim Nedićevim člancima, ali i člancima drugih autora.⁵⁰

Ponekad su se bosanski vladajući slojevi s carskim povjerenikom, primjerice sa Selim-begom početkom 1842. godine, mirno sporazumjeli da svoje protivljenje uvođenju Hatišerifa iz 1839. i novom načinu popisivanja regruta formuliraju u obliku molbe sultanu. Dakako, nisu naveli prave razloge svojeg protivljenja, nego su težište stavili na potencijalnu opasnost od raje, ako joj se daju značajnije povlastice.⁵¹

46 Oduzimanje oružja kršćanskome stanovništvu i franjevcima po Latasovu nalogu provodilo se uz brojna nasilja. J. Baltić, *Godišnjak*, 236-238.

47 O Jukićevoj sudbini nakon uhićenja usp. J. Baltić, *Godišnjak*, 238-239; M. Karamatić, Čovjek koji je vidio dalje, 243-244.

48 O tome svjedoči Jukićevo pismo Ljudevitu Gaju od 8. 9. 1850. u kojemu za Omer-pašu kaže da odlično poznaje ilirsku književnost i da je „ne samo Hervat i slavjanin i domorodac, nego i odveć uljudan i razborit“. O Latasovoj „dvostrukoj igri“ prema Jukiću svjedoči izvještaj austrijskog konzula Dimitrija Atanackovića knezu Felixu Schwarzenbergu od 2. 10. 1851. u kojemu stoji da je svojim povjerljivim ljudima Latas naredio da uhode Jukića i da će ga po povratku u Zagreb uhititi i poslati u Istanbul ili „s puta ukloniti“. Navedeno prema: Enver Redžić, „Pisma Ivana Frane Jukića upućena Ljudevitu Gaju, Stanku Vrazu i fra Grgi Martiću“, *Historijska traganja*, br. 2, Sarajevo, 2008, 9-16, ovdje se referiram na str. 13-14.

49 Razočaranje kršćana postupcima Omer-paše Baltić je formulirao ovako: „Tko bi se kad nado da ćemo vika XIX. toliko varvarstvo dočekati i izkusiti i to baš pod vladom Omer-pašinom od koga se nadamo boljoj srići i stanju. Omer-paša postupo je s krstjanim i ristjanim ko s najvećim buntovnicim, premda krstjani uvik od starina su virni caru bili.“ J. Baltić, *Godišnjak*, 238.

50 „*) Iz Bosne 11. rujna“, *NN*, XVIII, br. 218/23. 9. 1852, str. 593; „*) Iz Bosne, 17. ožujka“, *NN*, XIX, br. 71/26. 3. 1853, str. 183; drugi anonimni autor vrlo je negativno pisao o političkom djelovanju Omer-paše Latasa: „dvie poglavite namiere njegove bile [su], pèrva: svoju vladu za dulje vremena u Bosni utvèrdit, i to radi vlastite sebičnosti, druga: otrovni svoj jed, s kojim mu je sèrce odavna prepunjeno, izlit i izkolit svèrnu hristjanstva u Bosni, a i on je poznati odpadnik hristjanstva.“ Usp. „= Iz Bosne“, *NN*, XVIII, br. 74/31. 3. 1852, str. 203; „= Iz Bosne s početka travnja“, *NN*, XVIII, br. 91/21. 4. 1852, str. 243.-244; „= Iz Bosne na 3. lipnja“, *NN*, XVIII, br. 136/16. 6. 1852, str. 365, cit. je iz br. 74.

51 „S granice bosanske, 13. Prosinca (Dec.)“, *INN*, VIII, br. 11/5. 2. 1842, str. 41.-42. Članak je prenesen iz *Sèrbskih narodnih novina*. Rastislav Drljić utvrdio je da je Nedić objavljivao članke i u spomenutom listu.

Otpor provođenju reformi pružali su i službenici potčinjeni veziru. Primjerice, državni službenici podređeni Husrev-paši, prema Nedićevu pisanju, prisegnuli su na Kuran da neće dopustiti da se uvede Hatišerif od Gülhane, a osobito neće dopustiti da se izjednače kršćani i muslimani. Stoga je autor zaključio da je spomenuti reformski akt pobudio velike nade među rajom, ali je ostao mrtvo slovo na papiru, a tako će i ostati dok se ne promijeni način upravljanja te ljudi koji ga provode u Bosni i Hercegovini.⁵² Razlog neuspjeha u provođenju reformi u Bosni treba tražiti i u nesposobnosti i nezainteresiranosti vezira. Prema Nedićevu pisanju većini bosanskih vezira na prvom je mjestu bio vlastiti materijalni probitak. Udružili su se s domaćim velikašima i zajedničkim su snagama pljačkali raju, manji dio novca slali su u državnu blagajnu, dio su davali svojim zaštitnicima u glavnom gradu Carstva da bi im isposlovali da što duže ostanu u Bosni, a najveći dio novca nezakonito uzetog raji spremali su u vlastiti džep.⁵³ Iznimka u tom pogledu, prema Nedićevim člancima, bio je Huršid-paša,⁵⁴ dotadašnji beogradski vezir. Nedić ga je hvalio kao mudrog i blagog čovjeka koji je došavši u Bosnu „otvorio put pravici i po carskim naredbama suditi počeo i svakomu na krivice pritužiti se dopustio (...)“.⁵⁵ Promijenio je mnoge suce i druge državne službenike, strogo je ispunjavao carske naredbe, vršio je ratne pripreme, ne uznemiravajući pritom kršćansku raju (pripreme za Krimski rat, V. Š.) i uspijevaio je držati na uzdi islamski vjerski fanatizam,⁵⁵ što mu je Nedić neizravno priznao kao veliku kvalitetu.⁵⁶

Katkad su se i muslimanski podanici bunili protiv zloupotreba muslimanskih državnih dužnosnika, primjerice protiv bihačkog paše i protiv muteselima Gradačke nahije, Mustaj-paše Babića. Vidjevši da bi moglo doći do pobune, vezir je smijenio Mustaj-pašu.⁵⁷ Događalo se i da je na mjesto nekog smijenjenog državnog službenika postavljen drugi, koji je još više zlorabio svoj položaj, provodio nepotizam i tlačio raju. Indikativan je bio slučaj Ahmet-bega efendije Gradašćevića, muteselima koji je iz Tešanjске nahije premješten u Gradačac. Protiv njega i njegovih ljudi cjelokupno stanovništvo Tešanjске nahije, seljaci muslimani i seljaci kršćani, podnijelo je veziru Husrev-paši tužbu radi brojnih zloporaba prigodom sakupljanja seljačkih podavanja. Zanimljivo je da su u tužbi seljaci zaprijetili da će svoje pritužbe predati austrijskom caru i zamoliti ga da posreduje kod sultana, ako vezir ne uvaži njihove žalbe. Vezir ga je smijenio, ali su podavanja ostala nepromijenjena, a smijenjeni dužnosnik na

52 „S turske granice, 2. Listopada (Okt.)“, *INN*, VIII, br. 88/2. 11. 1842, str. 350.

53 „† Iz Bosne 13. svibnja“, *NN*, XVI, br. 116/22. 5. 1850, str. 337.

54 Mehmed Huršid-paša, bosanski vezir od rujna 1852. do listopada 1856.

55 „† Iz Bosne“, *NN*, XIX, br. 73/30. 3. 1853; „□ Iz Bosne 5. listopada (Dopis)“, *NN*, XIX, br. 235/14. 10. 1853, str. 659.

56 J. Baltić, *Godišnjak*, 242. pozitivno je ocijenio i njegova prethodnika Veleđin-pašu koji „bijo je dobar čovik, koji i krstjanim dosti pravo sudio.“

57 „Dopis na učredništvo ovih novinah iz Bosne od 19. Svibnja (Maja)“, *INN*, VII, br. 49/19. 6. 1841, str. 193; „□ Sa bosanske granice, 18. prosinca“, *NN*, XV, br. 225/27. 12. 1849, str. 715.

isti je način nastavio obavljati svoju službu i u Gradačcu.⁵⁸ Spomenuti vezir Husrev-paša⁵⁹ krenuo je na put po Bosni, potaknut tužbama najnižih društvenih slojeva protiv begova i aga. Međutim, to putovanje kršćanima nije donijelo nikakve olakšice. Naprotiv, imali su velike troškove za prehranu i prijevoz vezira i njegove velike pratnje. Rezultat vezirova putovanja bio je da su mnogi kršćani pobjegli u šumu ili na austrijski teritorij.⁶⁰ Za razliku od Nedića, jedan drugi franjevac, Jako Baltić, pozitivno ocjenjuje Husrev-pašino službovanje u Bosni: „Hizref-pašu žali sva Bosna; biaše čovik dobar i za krstjane. On nikoga u svom vladanju posiko nije. Fratri osobito žale njega jer izgubiše u njem velika priatelja.“⁶¹ Različite ocjene javnog djelovanja spomenute iste osobe pokazuju da je u svakoj ocjeni suvremenika uključena i određena doza subjektivnosti.

Vrlo je ironično pa čak i duhovito Nedić prikazivao drugi veliki problem vladajućih struktura Osmanskog Carstva na svim razinama – korupciju. Pobunjenici protiv sultana kod vezira su se mogli iskupiti za veliki novac.⁶² Ako bi koga sultan pozvao u Istanbul da se opravda od optužaba za tlačenje raje ili nekih drugih, kao primjerice mostarskog vezira Ali-pašu Rizvanbegovića, on bi poslao 1000 dukata u glavni grad Carstva i to bi ga opravdalo. Trošak za potkupljivanje nadoknadio je povećanjem nameta raji.⁶³ Katkad se događalo da su age optužili muteselima kod vezira. Primjerice, gradačkog muteselima Mustaj-pašu Hèrnju optužili su za dvoličnost u odnosu prema središnjoj vlasti i pohlepu, vezir ga je smijenio i ovaj je otišao živjeti na svoje imanje kod Sarajeva. Međutim, budući da u Osmanskom Carstvu, prema Nedićevu mišljenju, caruje korupcija, on je velikom svotom novca uspio pridobiti vezirovu naklonost i ovaj ga je postavio za svog namjesnika. Autor članka ironično napominje da su tu promjenu na svojim leđima osjetila dvojica begova iz Gradačca koje je Mustaj-paša uhitio i zatražio veliku svotu novca. U vezirovo ime pozvao je ostale begove iz spomenute nahije u Travnik. Oni su bili svjesni da je to stupica i dvojili su što učiniti. Naime, ako se ne odazovu pozivu, proglasit će ih buntovnicima protiv sultana, a ako odu u Travnik, bit će utamničeni dok mu ne plate dvostruko više od svote koju je platio veziru „dok je iz černa běl postao“. Autor je napomenuo da će si begovi nadoknaditi štetu naplativši je od raje, koja se nema kome žaliti i tražiti pravdu koju joj daje Hatišerif od Gülhane.⁶⁴ Spomenuti Mustaj-paša Babić više se puta morao opravdavati u Istanbulu. Vezir Osman Nuri-paša, vjerojatno da bi opravdao vlastiti neuspjeh u provođenju reformi u Bosni, ali i nedostatak zalaganja u tom smi-

58 „Dopis s granice bosanske, dne 15. Sěčnja (Jan.)“, *INN*, VIII, 13/12. 2. 1842, str. 49.-50. I kasnije se primjenjivala praksa smjenjivanja ili premještanja državnih dužnosnika, koji su najviše tlačili raju. Usp. Nedićev članak „* Iz Bosne, 17. ožujka“, *NN*, XIX, br. 71/26. 3. 1853, str. 183.

59 Mehmed Husrev-paša bio je bosanski vezir od rujna 1840. do prosinca 1843.

60 „Iz Bosne, 16. Listopada (Okt.)“, *INN*, VIII, br. 92/16. 11. 1842, str. 367.-368.

61 J. Baltić, *Godišnjak*, 151.

62 „S bosanske granice“, *INN*, V, br. 10/2. 2. 1839, str. 38.

63 „S bosanske granice, 31. Rujna (Sept.)“, *INN*, VII, br. 100/14. 12. 1841, str. 398.

64 „Dopis sa bosanske granice, 30. Kolovoza (Aug.)“, *INN*, VII, br. 73/11. 9. 1841, str. 289.-290.

slu, optužio je Babića i sarajevskog pašu Šerifovića 1845. u Istanbulu. Pozvani su u glavni grad objasniti razloge zašto se oni osobno i bosanski velikaši protive uvođenju reformi i redovne vojske (nizama). Prema Nediću, da bi se opravdali ponijeli su sa sobom puno „sapuna (...) od suhog zlata salivena. Zlatni sapuni svaku ljagu mogu oprati, i od njih t. j. liepih žutih dukatah učinjene pilule, jesu prieki liek za izliečit osmanlinsku sèrdobolju t. j. lakomštinu za novcem.“ Iskoristili su provalu hrvatskih krajišnika u Bosnu (bitka kod Podvizda 9. srpnja 1845., u kojoj je hrvatskim krajišnicima zapovijedao pukovnik Josip Jelačić)⁶⁵ kao izgovor da se nizam ne može uvesti u Bosanskoj krajini, jer tamo moraju čuvati granicu s Habsburškom Monarhijom. U drugim dijelovima Bosne odbijaju nizam jer nije uveden u Krajini. Osim toga, iz Istanbula im šalju vezire koji misle samo na to kako da steknu što više novaca, što je činio i tadašnji vezir Osman Nuri-paša. Novcem su se uspjeli opravdati, a ocrnili su vezira, koji je smijenjen. Međutim, spomenutu dvojicu paša i drugi je vezir poslao u Istanbul radi nepravdi koje su činili raji. Nedić je rezignirano komentirao da su sa sobom ponijeli puno novaca pa će se i ovaj put vjerojatno uspjati opravdati.⁶⁶

Zanimljiv je Nedićev komentar o korumpiranosti tijela vlasti u Bosni: „Jednim slovom, sva politika u Bosni u mitu stoji: tko je podmitio, toga je i pravo, ako su obadvojica, onda dobiva onaj, koi je više dao. Tako isto idu poslovi bosanski i u Stambolu!“⁶⁷ I drugi Nedićevi suvremenici u svojim su spisima spominjali korupciju u Bosni. Plaćanje mita kao prvi korak u procesu izgradnje crkve u Vidošima u svojim spisima spominje i fra Lovro Karaula. Jako Baltić također je pribjegavao podmićivanju nadležnih državnih službenika da bi ostvario neke planove ili zaštitio kršćanske podanike.⁶⁸

U člancima Martina Nedića najčešće se tematiziraju aktualna politička zbivanja i težak položaj raje, a o društvenim odnosima u Bosni i Hercegovini najviše se može zaključiti po usputnim kratkim napomenama. Na vrhu društvene piramide stajali su muslimanski begovi, age i spahije, koji su u svojim rukama držali političku i ekonomsku moć. Oni su obavljali i različite službe u upravnom aparatu Bosanskog ejaleta. Sudsku službu obavljali su kadije. Ispod njih na društvenoj su piramidi bili muslimanski seljaci, a na njezinu dnu bila je kršćanska raja. Ona nije imala nikakva prava, niti zaštitu, samo velike obveze. Nedić je više puta napomenuo da riječ raje ne znači ništa protiv riječi jednog „Turčina“, čak niti veliki broj kršćana ne može pobiti svjedočenje jednog muslimana, a to je ilustrirao brojnim primjerima pristranog suđenja na štetu kršćana. Česti su bili slučajevi da su kadije bacili u tamnicu, dali batinati ili oglobili kršćane koji su se došli požaliti na teško fizičko zlostavljanje

65 O toj bitci, pripremanama za nju te implikacijama koje je izazvala vidjeti detaljnije u: Kristina Milković, Josip Jelačić 1830.-1848. Plemić, časnik i preporoditelj u društvima „staroga režima“, doktorska disertacija, Zagreb, 2009, 130-183; Josip Neustädter, *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848*, 1. sv, Zagreb, 1994, 270-272.

66 „† Iz Bosne 13. svibnja“, *NV*, XVI, br. 116/22. 5. 1850, str. 337.

67 „S bosanske granice, 31. Rujna (Sept.)“, *INVN*, VII, br. 100/14. 12. 1841, str. 398.

68 M. Vrgoč, Fra Lovro Karaula, 174; J. Baltić, *Godišnjak*, 31, 179-180.

ili čak ubojstvo nekog člana svoje obitelji od strane muslimanskih državnih službenika, vojnika ili skupljača poreza.⁶⁹ Nedić je ukratko opisao odnos sudaca prema kršćanima u Bosni: ako se nekoliko ljudi dođe potužiti na nešto, muteselim im kaže da imaju premalo svjedoka i odbaci njihovu tužbu. Ako dođe više ljudi u svojstvu tužitelja ili potencijalnih svjedoka, tada ih optuže da silom žele natjerati suca da im da zadovoljštinu ili da namjeravaju podignuti bunu. Budući da riječ velikog broj pripadnika raje vrijedi manje od riječi jednog muslimana, autor je zaključio „da makar kuda raja išla na tužbu, izgubit mora, i kriva i odsudjena tèrpit ili ginut.“⁷⁰

Indikativan je slučaj kad je vezir naredio da se javno ispitaju mnogobrojne pritužbe radi fizičkog i financijskog nasilja nad rajom koje su počinili muteselim i njegovi sinovi i pomoćnici. Određenog dana u Gradačcu su se okupili muteselim i njegovi pomoćnici, age i begovi, vojni časnici i vojnici, po turskom običaju naoružani okružili su predstavnike raje, katoličke i pravoslavne svećenike, knezove. Na muteselimovo pitanje tko je tužio njega i njegove sinove veziru i predstavnicima vlasti na austrijskom teritoriju u takvim se okolnostima nitko nije usudio javno izreći svoje pritužbe, a duhovnici obje vjeroispovijesti morali su pismeno potvrditi da njima nitko nije dao nikakvu pisanu tužbu protiv muteselima. Stoga nije bilo potrebno provoditi nikakve istrage, a pogotovo suđenje.⁷¹ Jednako tako istraga nije provedena niti u slučaju pljačke i ubojstva nekoliko katoličkih svećenika, koje su na putu susreli i ubili bosanski muslimani. Počinitelji zlodjela ostali su nekažnjeni.⁷²

Nedić je opisao primjer suđenja jednom duhovniku koji se samo zahvaljujući snalažljivosti i hrabrosti uspio izvući iz „kandža zlobnoga kadije“. Taj je kadija optužio jednog svećenika, na kojeg se nitko od muslimana nije žalio, da je puk iz njegove župe, idući na misu izgazio ljetinu u polju i zatražio od svećenika da plati štetu. Svećenik je na suđenju upitao za svjedoke, a kadija je ljutito odgovorio da je on i svjedok i tužitelj i optužio svećenika za nepoštivanje suda, jer je doveo u sumnju pravnu vjerodostojnost kadije koji je u ruci držao svetu knjigu čitab. Pored njega, ali ne na svečanom čilimu, sjedio je drugi „Turčin“, sohta,⁷³ također poznavatelj zakona. Optuženi svećenik, vidjevši da će ga nevinu osuditi, ohrabrio se i izveo hrabru i lukavu vratolomiju. Skočio je i srušio kadiju, izmaknuo ispod njega čilim na koji je postavio sohtu. Zamolio ga je da presudi tko je u pravu, on ili kadija. Sohta je ustvrdio da kadijine riječi ništa ne znače, ako nisu izrečene na čilimu i oslobodio

69 „Dopis s bosanske granice od 6. Prosinca (Dec.)“, *INN*, VIII, br. 101/17. 12. 1842, str. 403; „Dopis iz Bosne, dana 9. Travnja (Apr.)“, *INN*, VIII, br. 33/23. 4. 1842, str. 129-130; „□ Sa bosanske granice 12. svibnja“, *NN*, XVI, br. 112/16. 5. 1850, str. 325; „* S Bosanske granice 22. lipnja (Dopis Nar. Novinah)“, *NN*, XXI, br. 159/13. 7. 1855, str. 517.

70 „Dopis iz Bosne, dana 9. Travnja (Apr.)“, *INN*, VIII, br. 33/23. 4. 1842, str. 129-130.

71 „Dopis iz Travnik u Bosni dana 10. Sèrpnja“, *INN*, VIII, br. 59/23. 7. 1842, str. 233.

72 „Dopis s bosanske granice od 6. Prosinca (Dec.)“, *INN*, VIII, br. 101/17. 12. 1842, str. 403.

73 Sohta (od perzijskog *sòkhtah* = obuzet ljubavlju za učenjem), student koji je završio muslimansku teološku školu – medresu.

je svećenika optužbi. Nedić je zaključio da taj događaj potvrđuje da u Bosni vrijedi poslovice tko jači, taj kvači.⁷⁴

Premda je nesumnjivo da je priča čitateljima bila zanimljiva i zabavna, upitna je njezina vjerodostojnost. Naime, u osmanskim šerijatskim sudovima presudu je donosio kadija, ili eventualno njegov zamjenik – naib, koji je također imao status suca i nije ju mogao donositi nitko drugi. Nadalje, u osmanskom pravnom sustavu nije postojala nikakva veza između sjedenja na čilimu i posjedovanja sudskih ovlasti, odnosno prava da se donese sudska presuda. Stoga je možda moguće, ali nije vjerojatno da bi sudac dopustio da ga pred optuženikom javno ponizi i osramoti sohta tako da umjesto njega donese presudu.

Nedić je rezignirano zaključio da za raju nema pravde, a pozitivni pomaci na području pravne zaštite raje, prema njegovim izvještajima nisu se primjećivali niti nakon sloma otpora bosanskih vodećih društvenih slojeva i uvođenja reformi u određenim segmentima. Jednom je čak ogorčeno napomenuo da u Bosni veća prava od kršćana ima pas, nad čijom će se patnjom sažaliti muslimanski prolaznici, isti oni, koji opravdavaju svako nasilje nad kršćanima i smatraju ga Alahu ugodnim djelom. Nedićevim riječima: „Na sokaku tkogod pregazi i potisne pseto (...) psuje Turčin onog, koi je pseto napole lipsano očepio, i ako je raja, čini ga u habst bacit, jer je toliku griehotu učinio, pogazivši i obiedivši stvorenje božje. Nu Turčin biesan kristjanina udari, rani, osakati, razbije mu glavu, pa i ubije; idu kristjani sudu turskom, tuže Turčina zlikovca, plaču, pomagajšu, traže pravdu. Šta im sudci odgovaraju? Imate li vi djauri dva sviedoka i to Turčina, da je to, što vi kažite (...) Kad neimate sviedokah Turakah, to je sve bezposlica (...) U šeriatu (zakoniku) turskom stoji, da hiljadu djaurah nemože protiva jednom Turčinu sviedočiti, i gdie neima Turakah sviedokah, tu se nemože protiva Turčinu ništa osuditi.“⁷⁵ Martin Nedić bio je svjestan toga da je promjena svijesti u bosanskih muslimana bila preduvjet za promjenu njihova odnosa prema kršćanima, odnosno za stvarno priznavanje jednakosti bez obzira na konfesionalnu pripadnost te da je za to potrebno neko vrijeme. Međutim, konstatirao je da unatoč naporima europskih diplomacija da pritiskom na osmansku vladu pridonesu kvalitativnoj promjeni pravnog i društvenog položaja kršćanskih podanika, u svijesti bosanskih muslimana još nije došlo do promjene odnosa prema kršćanima: „Dok sva vladarstva o napredku, prosvieti, o blagostanju, i jednakosti podajnikah u carstvu turskom rade, u našoj Bosni žalostnoj, barbarstvo svoju živahnost više prima i pokazuje da Turci u Bosni ni po kakav način jednakost neće primiti

74 „Dopis s granice bosanske, 4. Sječnja (Jan.)“, *INN*, VIII, br. 9. /29. 1. 1842, str. 34.

75 „*) Iz Bosne“, *NV*, XXI, br. 23/29. 1. 1855, str. 65. Sličnu je tvrdnju u spisu *Želje i molbe kristjanah* u točki 2. Izjasnjenja iznio i Ivan Frano Jukić: „Na sudu kod istog vezira, ako se prije kristjanin s Turčinom, to kristjanin mora izgubiti, jer sve valja osviedočiti sa dva sviedoka, i buduć da kristjanin Turčina nikad ne može naći da ovi protiva svomu bratu svjedoči, a kristjanin nemože protiv Turčinu svjedočiti, Turci dakle uvijek na sudu imadu pravo, a kristjani krivo! Vezir kaže: *‘Jedan Turčin više znade nego hiljadu Vlahah’*.“ Citirano prema: I. F. Jukić, *Želje i molbe kristjanah*, 262. Istaknuto kao u izvorniku.

(...)“ Svoju je tvrdnju argumentirao ubojstvima kršćana u Derventskoj nahiji koje su počinili muslimani i ostali nekažnjeni ili su u najboljem slučaju proveli po mjesec dana u zatvoru, jer sud nije prihvatio svjedočenje pokojnikovih rođaka, kršćana.⁷⁶

Nakon sloma pobune bosanskih spahija Nedić je najavljivao da će Omer-paša i novi vezir svečano proglasiti novi građanski zakonik za Bosnu, a drugi put spomenuo je da će Omer-paša otići u Istanbul predstaviti turskoj vladi svoj prijedlog reforme uprave u Bosni i da će je proglasiti nakon što pribavi odobrenje vlade. Međutim, prema njegovu pisanju, za raju se ništa bitno nije promijenilo, jer je sada tlače drugi ljudi umjesto poraženih bosanskih velikaša.⁷⁷

Slomivši otpor bosanskog muslimanskog stanovništva na čelu s vladajućim slojevima Omer-paša Latas proveo je regrutaciju muslimana u regularnu vojsku – nizam – i administrativni preustroj Bosanskog ejaleta. Sandžake je pretvorio u kajmekamluke, Hercegovinu je ponovno pripojio Bosanskom ejaletu sa statusom kajmekamluka, a umjesto nahija uveo je mudirluke. Novopazarski sandžak izdvojen je kao posebna administrativno-teritorijalna jedinica. Na čelo tih administrativnih jedinica postavio je strance i tako je iz uprave potisnuo bosanske muslimane. Sjedište vezira iz Travnika je premjestio u Sarajevo, a na čelo Velikog vijeća (*Bujuk medžlis* ili *Medžlisi kebir*) iz Istanbula je došao Sulejman Nazim-beg. Latas je konačno ukinuo spahijski sustav i esnafsku organizaciju što se pozitivno odrazilo na gospodarski razvitak.⁷⁸

Nova upravna struktura, prema Nedićevoj ocjeni, raji nije donijela nikakvo poboljšanje. Prema njegovoj procjeni, u Travniku nikad nije bilo više tužitelja, iz čega je zaključio da tlačenje raje nikad nije bilo jače. Vezir Hajrudin-paša i serasker Omer-paša najavili su da će tužba biti pravedno riješena, tražili da se sastavi u pisanu obliku i preda šuri (vijeću vlade) u Travniku, a dalje se prosljeđuje šuri nahije iz koje je tužitelj. Međutim, prema autorovim informacijama, tužitelju tamo kažu da će ga baciti u tamnicu, ako ne ode kući, jer je šerijat posvuda jednak. Autor se pita jesu li to posljedice tanzimata ili „zlatna obećanja bosanskih vladarah“. Zaključuje da je položaj raje još gori no prije, jer su na upravne i sudske položaje umjesto bogatih aga i begova postavljeni novi ljudi koji se u kratkom roku žele obogatiti („gladnici nezasitni“).⁷⁹ Radi pljačkanja raje od strane kajmekama, mudira i drugih službenika, koje je postavio vezir Hajrudin-paša, on je smijenjen nakon Latasove tužbe.⁸⁰ Nedić je rezignirano komentirao da je svejedno tko će doći na njegovo mjesto, jer su svi turski paše nesposobni za upravljanje, nemaju ni potrebno obrazovanje, niti iskustvo, a pri imenovanju sluša se mišljenje medžlisa (zemaljskog vijeća), sastavljenog

76 „*) S Bosanske granice 22. lipnja (Dopis Nar. Novinah)“, *NN*, XXI, br. 159/13. 7. 1855, str. 517.

77 „*)*) Iz Bosne“, *NN*, XVII, br. 127/3. 6. 1851, str. 365; „*)*) Iz Bosne, na koncu lipnja“, *NN*, XVII, br. 155/8. 7. 1851, str. 457.

78 I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća*, 201.

79 „*)*) Iz Bosne početkom kolovoza“, *NN*, XVII, br. 190/19. 8. 1851, str. 549.

80 Hajrudin-paša bio je bosanski vezir od 16. studenoga 1850. do 8. ožujka 1852. godine.

isključivo od muslimana. Oni čine i opravdavaju zlodjela i nepravdu u odnosu na kršćane kao i prije, ali sada to čine pod plaštem zakonitosti – tanzimata. Prema autorovu bi mišljenju jednakost kršćana i muslimana proglašena tanzimatom mogla zaživjeti, ako bi barem jedan kršćanin bio član medžlisa.⁸¹ Pritom autor nije postavio pitanje bi li taj jedan član išta mogao promijeniti u radu vijeća.

Nepune tri godine kasnije drugi anonimni autor javio je da je u Sarajevu pročitao sultanov ferman, ali samo na arapskom jeziku,⁸² bez uobičajenog objašnjenja najvažnijih novosti koje donosi na narodu razumljivom „bosanskom jeziku“. Sadržaj fermanskih knezovica su objasnili pravoslavni vladika i katolički župnik. Fermanom se uvodi novi medžlis ili sud, u kojem će uz muslimane biti i predstavnici kršćana, a sud će biti nadležan za veće i kriminalne parnice i priznavat će svjedočenja kršćana protiv muslimana.⁸³

Premda se to iz Nedićevih članaka ne bi moglo zaključiti, pozitivnih je pomaka u sudstvu ipak bilo, ali bili su polagani. Nedićev suvremenik franjevac Jako Baltić u svome *Godišnjaku* navodi primjere svojevoljnog suđenja kadija i provođenja različitih nasilnih postupaka. Međutim, ustvrdio je da je sultan nakon što je ugušena pobuna u Posavini početkom pedesetih godina ograničio moć kadija uvođenjem medžlisa i carskog kanuna.⁸⁴ Prikazao je i nekoliko slučajeva kad su muslimanski počinitelji zlodjela nad kršćanima kažnjeni te neke slučajeve ravnopravnog tretiranja kršćana i muslimana, čak i prigodom izgradnje vjerskih objekata, kad su državni službenici presudili u korist kršćana, dakako uz protivljenje domaćih muslimana.⁸⁵

U svojim je člancima Nedić katkad donosio i sporadične podatke o gospodarstvu Bosne i Hercegovine. Činio je to usput i nesustavno. Sredinom svibnja 1850. vrlo je kratko izvijestio da u Bosni ima dosta žita i da je vrlo jeftino, ali stoke ima malo i skupa je. Slična će situacija biti i s voćem, jer je potkraj travnja bilo mraza koji je uništio voće, a i rakija je poskupjela.⁸⁶ Mjesec dana kasnije detaljnije je izvijestio o očekivanom urodu u Bosni i Hercegovini, o stanju stočnog fonda i o hajducima koji unoseći nesigurnost za vlastiti život i imovinu nanose štetu gospodarstvu.⁸⁷ Tri godine kasnije, u jeku priprema za Krimski rat, izvijestio je da je ljetina podbacila, u Hercegovini je bila velika suša, a u Bosni je padao gusti snijeg. Prema njegovim riječima stoka je bila dobro, nije bilo nekih značajnijih bolesti, šljive su osrednje rodile, a grožđe vrlo slabo. Predviđao je da će hrana biti vrlo skupa, ako vojska dođe u Bosnu.⁸⁸

81 „*)*) Iz Bosne 20. kolovoza“, *NN*, XVII, br. 200/1. 9. 1851, str. 577.

82 Fermani nisu bili pisani na arapskom, nego na osmanskome turskom jeziku.

83 „) Iz Bosne dne 1. 4.“, *NN*, XX, br. 78/5. travnja 1854, str. 203.

84 J. Baltić, *Godišnjak*, 234-236.

85 J. Baltić, *Godišnjak*, 205, 262-263, 266-267.

86 „† Iz Bosne, 18. svibnja“, *NN*, XVI, br. 120/27. 5. 1850, str. 351.

87 „† Iz Bosne, 23. lipnja“, *NN*, XVI, br. 149/2. 7. 1850, str. 438.

88 „□ Iz Bosne 5. listopada (Dopis)“, *NN*, XIX, br. 235/14. 10. 1853, str. 659. Vjerojatno je autor prosudio da su informacije o stanju u gospodarstvu čitateljima novina manje zanimljive, a zacijelo

Premda je tanzimatskim reformama određeno da se desetina više ne daje spahijama, nego sultanu i da se ubiranje podavanja više ne daje u zakup, u Bosni se to nije poštivalo. Medžlis je desetinu davao u zakup, a zakupnici su uzimali mnogo više nego što je bilo određeno. Osim toga, gospodaru zemlje raja je morala davati trećinu ili polovicu uroda u novcu, dva do tri puta godišnje morala je bez ikakve naknade davati žito za carsku vojsku i odvesti ga u Travnik. To dodatno opterećenje, prema autorovu bi se mišljenju, trebalo izbjeći tako da se desetina uporabi za opskrbu carske vojske.⁸⁹

Mehmed Tahir-paša je 1848. uredio i ujednačio podavanja seljaka. Na sastanku u Travniku, na kojem su sudjelovali zemljoposjednici, predstavnici lokalnih vlasti te provincijal fra Marijan Šunjić i pravoslavni vladika, raspravljalo se o ujednačavanju podavanja. Sudionici se nisu mogli dogovoriti pa je Tahir-paša odlučio ukinuti begluk (besplatni rad na begovskom posjedu), ukinuti običaj darivanja čizama gospodaru prigodom ženidbe, dodatni porez (amria), koji su kršćani plaćali za kuću, uključen je u opći porez, a svi seljaci u Bosni ubuduće su morali davati gospodarima trećinu od žita i sijena. Premda je vezirova namjera bila poboljšati položaj seljaštva, taj se položaj nije popravio jer se feudalni gospodari nisu držali njegove uredbe.⁹⁰

Tahir-pašina uredba potvrđena je u Istanbulu, ali njome agrarno pitanje u Bosni nije riješeno. Nakon što je na temelju Ramazanskog zakona iz 1858. godine provedena kategorizacija zemlje, idući korak bilo je uređenje čiftlučkih odnosa (odnosa između obrađivača zemlje – čifčije – i njezina vlasnika – čiftluk-sahibije). Saferskom naredbom iduće su godine ozakonjeni odnosi između vlasnika zemlje i obrađivača uspostavljeni nakon 1848. godine. Obvezna naturalna podavanja nisu bila jednaka u cijeloj Bosni i kretala su se u rasponu od petine do polovice uroda, a radna obveza seljaka zadržana je kad je čifčija davao vlasniku zemlje petinu ili četvrtinu uroda. Zbog financijskih teškoća država je ubiranje poreza, a osobito desetine davala u zakup. Zakupnici su to naturalno podavanje pokušavali pretvoriti u novčano i koristili su ga kao izvor bogaćenja. Nakon što je 1855. godine ukinut harač, kršćani nisu uključeni u redovnu vojsku, nego su morali plaćati bedeli askeriju (vojnici). Zloupotrebe pri skupljanju poreza i kasnije su bili glavni uzrok pobuna seljaka.⁹¹

i zbog toga što je imao obilje drugog materijala za svoje članke. I Jako Baltić u svome *Godišnjaku* vrlo rijetko navodi podatke o gospodarstvu Bosne.

89 „*)*) Iz Bosne 20. kolovoza“, *NN*, XVII, br. 200/1. 9. 1851, str. 577.

90 J. Baltić, *Godišnjak*, 214-215.

91 I. Tepić, *Bosna i Hercegovina do kraja XVIII. stoljeća*, 202-203.

Politički i gospodarski položaj te vjerski život kršćana u Bosni

Politički potpuno obespravljena, zbog vjerske i socijalne pripadnosti u društvenom pogledu marginalizirana, bez pravne zaštite kršćanska raja⁹² bila je izložena na milost i nemilost zemljišnim gospodarima i državnim službenicima i morala je trpjeti različite oblike zlostavljanja. Pripadnici bosanske političke, društvene i gospodarske elite pljačkali su, ranjavali pa čak i ubijali kršćane, ili su protjerivali kršćanske obitelji s nekog područja, a sva ta zlodjela uglavnom su ostajala nekažnjena. To je izazvalo nepovjerenje kršćanskog stanovništva u državne institucije. Nedić je opisao slučaj iz druge polovice tridesetih godina 19. stoljeća kad su predstavnici bosanskih i hercegovačkih kršćana krenuli u Istanbul sultanu iznijeti svoje pritužbe. Međutim, do njega nisu stigli, jer su bosanski vlastodršci za njima poslali vojnike koji su ih uhvatili u Rumeliji, proglasili ih buntovnicima i vratili u Bosnu. Autor je izrazio mišljenje da se ništa bitno ne bi promijenilo čak ni da su uspjeli doći do sultana. On bi u Bosnu poslao svoga povjerenika, kojega bi bosanski begovi i age potkupili ili bi silom doveli veliki broj svjedoka koji bi opovrgli pritužbe kršćana. Zaključio je da se položaj kršćana neće promijeniti nabolje dok se ne promijeni način upravljanja i ljudi na položajima u državnoj upravi.⁹³ Vrijeme je pokazalo da je Nedić bio u pravu, jer sultanovi povjerenici nisu značajnije poboljšali položaj kršćanskog stanovništva. Međutim, mali pozitivni pomaci u tom smislu dogodili su se zbog pritisaka europske diplomacije.

Na intervenciju europskih velesila u Istanbulu su počeli ozbiljnije razmatrati pritužbe o zlostavljanju kršćana i počelo se energičnije postupati. Primjerice, pogubljeno je pet glavnih zlostavljača u gornjoj Bosni, a neki su pobjegli u susjedne zemlje nakon što su bili svrgnuti s mjesta kapetana. Autor je s opreznim optimizmom zaključio: „Dobro se je za raj u počelo(!) nadamo se da će se još bolje svršiti - ! - i čekamo kao ozebli sunce, da samo smijemo hatišerif u Bosni spomenuti! - -“⁹⁴ Međutim, unatoč početnom umjerenom optimizmu u pogledu poboljšanja materijalnog i društvenog položaja kršćanskog stanovništva u Bosni, koji je donijelo proglašenje Hatišerifa od Gülhane, do poboljšanja nije došlo u vremenu kad je Martin Nedić slao dopise

92 Prema izvještaju anonimnog francuskog autora koji je početkom 19. stoljeća boravio u Bosni, datiranom 24. 8. 1806. i pohranjenom u Povijesnom ratnom arhivu u Parizu (Archives historiques de la guerre), moglo bi se zaključiti da je položaj pravoslavnog stanovništva bio bolji nego položaj katoličkog pučanstva: „Pravoslavci su u Bosni u boljem položaju nego latini. Mnogobrojniji su i jedinstveniji i uživaju izravnu zaštitu od Rusije koja ih ujedno i usmjerava. Pod crkvenom jurisdikcijom carigradskog patrijarha ovi raskolnici sačuvali su osjećaj zajedništva (...) što im omogućuje da lakše podnose inat i omalovažavanje dominirajuće nacije.“ Citirano prema: Stjepan Lapenda, „Bosansko-hercegovački katolici u francuskim putopisima i diplomatskim pismohranama XIX. stoljeća“ (Bosansko-hercegovački katolici u francuskim putopisima), *Bosna Franciscana*, VI, br. 9, Sarajevo, 1998, 198-202.

93 „S turske granice, 2. Listopada (Okt.)“, *INN*, VIII, br. 88/2. 11. 1841, str. 350.

94 „Dopis iz Travnika u Bosni dana 10. Šerpnja“, *INN*, VIII, br. 59/23. 7. 1842, str. 233.

u zagrebačke *Novine*. Štoviše, i on i drugi autori u brojnim su člancima iznosili konkretne primjere najrazličitijih oblika nasilja koje su muslimanski predstavnici državne vlasti na različitim razinama ili obični građani muslimanske vjeroispovijesti provodili nad kršćanima, pri čemu su poimence navodili zlostavljače i oštećene te lokaciju i okolnosti zlostavljanja. Sakupljači podavanja samovoljno su određivali visinu podavanja, nekad su čak ubirali i višestruko veće iznose od onih koje je odredila državna blagajna, urod koji je još bio na njivama procjenjivali su u svoju korist, desetinu i druga podavanja ubirali su kad su cijene žitarica i drugih kultura bile najviše, a uz to su i svojevrijedno određivali cijenu, dakako višu od tržišne, po kojoj su im seljaci u novcu morali plaćati određenu količinu poljoprivrednih kultura, koja im je bila utvrđena kao porezna obveza prema državi ili kao obveza prema vlasniku zemlje. Uz to seljaci su sakupljače podavanja morali dobro hraniti dok su im otimali sve što su imali u kući.⁹⁵ Evo nekoliko najupečatljivijih primjera zlostavljanja kršćana.⁹⁶

Svadbena svečanost Osman-bega, sina tuzlanskog paše, trajala je mjesecima, a mladoženja je sa svojim pomagačima po cijelom Bosanskom pašaluku otimao raznu stoku, ne plativši je. Isti zlostavljač nekom je prilikom ubio jednog čovjeka navodno samo da provjeri je li mu nož oštar. Radi toga kršćani strepe, kad ga vide, jer, prema autorovu navodu, gotovo nikada ne prođe u džamiju, a da nekoga putem ne ubije.⁹⁷ Prema izvještajima u novinama slično su se ponašali i neki drugi sinovi lokalnih moćnika. Sinovi i posinak efendije bega Gradašćevića, koji je, prema autorovim riječima, i sam bio velik zlotvor, sa svojom su pratnjom odlazili u kuće kršćana i tražili da im daju piti rakije. Pijani su tražili da im pripadnici kršćanske raje stanu pred nišan da provjere mogu li dobro gađati. Da bi se spasili od vjerojatne smrti, domaćini su sebe pred nišanom svojih nezvanih gostiju morali zamijeniti kravom, konjem ili kobilom.⁹⁸

- 95 „S bosanske granice od mēseca Studenoga“, *INN*, VIII, br. 8/25. 1. 1842, str. 31; „Iz Gradačca, 17. Ožujka (Mar.)“, *INN*, VIII, br. 26/30. 3. 1842, str. 102-103; „Dopis iz Bosne, dana 9. Travnja (Apr.)“, *INN*, VIII, br. 33/23. 4. 1842, str. 129-130; „Iz Gradačca, 15. Travnja (Apr.)“, *INN*, VIII, br. 35/30. 4. 1842, str. 138; „Dopis s bosanske granice od 6. Prosinca (Dec.)“, *INN*, VIII, br. 101/17. 12. 1842, str. 403; „* Iz Bosne 16. velj.“, *Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske (NDHS)*, XV, br. 31/13. 3. 1849, str. 122-123; „ Sa bosanske granice, 15. stud.“, *NN*, XV, br. 200/24. 11. 1849, str. 649; „□ Sa bosanske granice, 12. svibnja“, *NN*, XVI, br. 112/16. 5. 1850, str. 325; „†† Iz Bosne 19. pros.“, *NN*, XVIII, br. 299/30. 12. 1852, str. 793; „ Iz Bosne 10. siečnja“, *NN*, XIX, br. 20/26. 1. 1853, str. 51; „: Iz Sarajeva, 4. rujna“, *NN*, XX, br. 210/14. 9. 1854, str. 592-593.
- 96 Različita zlostavljanja kršćana od strane nekoliko begova u livanjskom kraju spominje i fra Lovro Karaula u svojim rukopisima, već spomenutom „Zapisniku“ te u spisu naslovljenom Vjekopis o. fra Lovre Karaule – 1801. † 1875. Usp. M. Vrgoč, Fra Lovro Karaula, 175-176. O zlostavljanju kršćanskog stanovništva od strane različitih lokalnih moćnika pisao i J. Baltić, *Godišnjak*, 136-137, 174-175.
- 97 Anonimni članak u rubrici Bosna i Hercegovina prenesen iz *Sèrbskih narodnih novina*, *INN*, VII, br. 80/5. 10. 1841, str. 318.
- 98 „□ S granice bosanske, 7. Sēčnja (Jan.)“, *INN*, VIII, br. 15/19. 2. 1842, str. 58. „Pismo iz Bosne od 7. Travnja“, *INN*, VII, br. 44/1. 6. 1841, str. 174-175. U tom se članku opisuju zlorabe prigodom sakupljanja harača koji se protuzakonito ubirao čak i za djecu u kolijevci (umjesto za muške

Različita zlostavljanja kršćana spominju i drugi izvori. Primjerice, fra Lovro Karaula u svojim rukopisima opisuje zlodjela nekolicine begova u livanjskom kraju nad kršćanima, a i Jako Baltić u svom *Godišnjaku* također navodi različite primjere takva nezakonitog ponašanja lokalnih moćnika.⁹⁹

Prema novinskim napisima, kršćani nisu bili pošteđeni zlostavljanja niti u vrijeme svojih najvećih blagdana. Bivši kršćani, koji su prešli na islam (autor ih naziva poturicama), u vrijeme Božića, kad se jelo i pilo ono najbolje što su imali, odlazili su u kuće kršćana, koji ih nisu smjeli otjerati. Nakon što su se najeli i napili, muslimani su se međusobno potukli, a vlasti su za to okrivile kršćane, jer su im dali piti, što muslimanima zabranjuje šerijatski zakon. Autor spominje i apsurdnu situaciju da su spomenuti muslimani katkad tražili i novčanu naknadu za to što su nepozvani pojeli u kućama kršćanskih domaćina.¹⁰⁰

Premda rijetko, izvori spominju i drukčiji odnos prema kršćanima. Početkom četrdesetih godina 19. stoljeća zbog suše i slabog uroda zavladao je glad u Bosni i mnogo je ljudi umrlo od gladi. Ljudi su mljeli koru drveta i klipove kukuruza da bi se prehranili. U takvoj teškoj situaciji „Turci“ su u gradovima jeftino prodavali prepečeni kruh (koji se čuva kao rezerva u slučaju rata i slično) i tako su mnogima pomogli preživjeti. Isti je autor naveo da su muslimanski građani svojim kršćanskim sugrađanima, čije su kuće i trgovine stradale u velikom požaru u Fojnici 1844., pomagali dajući im kruh i drugu hranu dok im je bilo najpotrebnije.¹⁰¹

Nakon sloma pobune u Bosni Omer-paša Latas okrenuo se protiv kršćana, a službenici koje je on postavio maltretirali su i franjevce. Antuna Gutića, župnika u Jajcu, i Franu Zubića, kapelana iz Kotora, tjednima su držali u tamnici okovane teškim okovima, morali su raditi najteže i ponižavajuće poslove koje rade zatvorenici (primjerice čistiti ulice) i to bez optužnice i sudskog postupka. Nakon intervencije poglavarstva franjevačke provincije i zagovorom novoga vezira ipak su pušteni iz tamnice. Fra Augustin Dembić, kapelan iz Guče Gore, uhićen je zato jer je sa svojim sumještanima gradio kapelu i kuću, premda to nije činio bez dopuštenja vlasti. Nedić je ustvrdio da dotad (dakle do provođenja tanzimatskih reformi, V. Š.) državni službenici i sudovi nisu progonili i maltretirali franjevce, iskazujući tako nepoštivanje fermana sultana Mehmeda iz 1463.¹⁰² kojim je franjevcima u Bosni zajamčio osobnu slobodu, a njih i crkvena imanja oslobodio svih podavanja, obvezavši

osobe starije od 10 godina), a neki trgovci, majstori, nadničari i drugi koji su radi posla promijenili boravište u tekućoj godini harač su morali platiti dvaput, u starom i novom mjestu boravka.

99 M. Vrgoč, Fra Lovro Karaula, 175-176; J. Baltić, *Godišnjak*, 136-137, 174-175.

100 „*) Iz Bosne (Dopis Nar. Novinarh“, *NN*, XXI, br. 22/27. 1. 1855, str. 62.

101 J. Baltić, *Godišnjak*, 141-142, 175-176.

102 O tome fermanu usp. detaljnu paleografsko-diplomatičku i pravno-političku analizu Srećka M. Džaje, „Fojnička ahdnama u zrcalu paleografije, pravne povijesti i politike. Kontekstualizacija Ahdname bosanskih franjevaca“ (Fojnička ahdnama), *Bosna Franciscana*, XVII, br. 31, Sarajevo, 2009, 103-128.

svoje nasljednike i namjesnike na poštivanje tog fermama.¹⁰³ Međutim, u praksi se ta ahdnama¹⁰⁴ nije uvijek poštivala. Naime, ona i kasniji dokumenti koji su potvrđivali njezine odredbe pružili su legalni temelj za boravak i djelovanje franjevaca među katoličkim stanovništvom u Osmanskom Carstvu. U pogledu zaštite franjevačke imovine i prava na popravljavanje i uzdržavanje crkvenih građevina pripadnici franjevačke zajednice bili su izloženi samovolji lokalnih moćnika. O tome svjedoče brojni dokumenti u franjevačkim arhivima. Osmanske vlasti tražile su visoke financijske naknade u svezi ostavštine pojedinih istaknutih franjevaca i biskupa iz njihovih redova te vezano uz popravke crkvenih objekata zbog dotrajalosti ili negativnog djelovanja ljudskog čimbenika (ratnih razaranja, požara i slično). Posljedica toga bio je vrlo mali broj katoličkih crkava i franjevačkih samostana sredinom 19. stoljeća u Bosni. Dodatnim pritiscima katoličko stanovništvo i bosanski franjevci bili su izloženi u vrijeme političkih nestabilnosti kad ih se sumnjičilo radi špijunaže, katkad neutemeljeno, da bi im se naškodilo ili iz njih izvukla financijska sredstva.¹⁰⁵

Na taj se ferman, između ostalih, pozvao i gvardijan samostana u Kreševu kad nije dopustio iskopavanje rude na zemlji koja je vlasništvo samostana. Naime, neki Šulc, vjerojatno geolog, došao je ljeti 1841. u Bosnu sa sultanovim fermanom kojim mu se dopušta kopanje rude bilo koje vrste gdje god je nađe u Bosni. Pronašao je rudu i u blizini samostana Kreševu,¹⁰⁶ ali mu gvardijan samostana nije dopustio vađenje rude, jer je ta zemlja vlasništvo samostana. Gvardijan i Šulc pozvani su k veziru. Gvardijan mu je pokazao fermame kojima se utvrđuje vlasništvo nad zemljom, koja je pripadala samostanu za njegovo uzdržavanje. Vezir je prihvatio gvardijanov prijedlog da se u Istanbul pošalju fermami franjevačkog samostana i Šulcov ferman te da sultan odluči o njihovu tumačenju, a vezir je gvardijanu dao bujurudiju temeljem koje franjevci i dalje mogu braniti pravo svojega vlasništva. Šulc je nakon toga mogao iskopavati rudu po cijeloj Bosni, osim na zemlji koja je pripadala franjevačkim samostanima.¹⁰⁷

Na sličan su se način franjevci uspjeli obraniti i od prisilnog uzimanja desetine sa zemlje u vlasništvu franjevačkih samostana, koju su nasilno uzimali u Jajcu i Travniku 1853. godine. Takvi su pokušaji učestali otkako su franjevci počeli graditi nove crkvene objekte i kupovati zemlju na kojima su ih namjeravali graditi. Interese

103 „*) Iz Bosne 11. rujna“, *NN*, XVIII, br. 218/23. 9. 1852, str. 593. O utamničenju spomenute dvojice svećenika piše i J. Baltić, *Godišnjak*, 240.

104 Ahdname ili kapitulacije bili su ugovori između sultana i neislamskih partnera kojima su nemuslimani dobivali određene povlastice u sklopu osmanlijskog državnog sustava. S. M. Džaja, *Fojnička ahdnama*, 105.

105 S. M. Džaja, *Fojnička ahdnama*, 115.

106 Rudno bogatstvo Bosne spominje se u izvješću nepoznatog francuskog autora od 24. 8. 1806. koje se čuva u Povijesnom ratnom arhivu u Parizu (*Archives historiques de la guerre*). Taj autor spominje da se željezna ruda iskopava u Fojnici, Varešu i Kreševu. Navedeno prema: S. Lapenda, *Bosansko-hercegovački katolici u francuskim putopisima*, 199-200.

107 „Iz Travnika, 6. Veljače (Feb.)“, *INN*, VIII, br. 25/26. 3. 1842, str. 98.

Franjevačke provincije Bosne Srebrene pred civilnim sudom u Sarajevu branio je fra Lovro Karaula. Stajalište suda bilo je da se franjevački privilegij neplaćanja poreza ne može primijeniti na zemljišta koja su kupljena u novije doba. Karaula je, pozivajući se očito na ahdnamu iz 1463. i na ferman sultana Abdul Medžida koji je provincijal fra Marijan Šunjić donio iz Istanbula,¹⁰⁸ najavio da će se franjevci odreći prava neplaćanja poreza na zemlju, samo ako im se vrati sva zemlja koju su posjedovali prije propasti bosanskoga kraljevstva, a koja im je silom oteta. Budući da sud u Sarajevu nije uvažio njegove argumente, obratio se izravno veziru i najavio da će se franjevci obratiti izravno papi s molbom da zaštiti njihove interese, ako im se oduzme spomenuto pravo. Vezir je obećao da će nabaviti ferman koji će potvrditi izuzimanje franjevaca od plaćanja desetine i zapovjedio je nadležnim službenicima da do daljnjega od franjevaca ne uzimaju desetinu.¹⁰⁹ Očito su franjevci više-manje ipak uspijevali zaštititi interese svoje zajednice i da su osmanske vlasti uvažavale njihove žalbe i molbe. O tome svjedoči i molba sultanu koju je biskup Šunjić 1857. predao Huršid-paši. U njoj je zamolio sultana da nedjelja više ne bude sajmeni dan, jer to ometa kršćane u odlasku na nedjeljnu misu. Njegovu je molbu podupro austrijski konzul. Sultan ju je uvažio. Franjevački ljetopisac je zaključio: „S ovim niti se pazari izkvariše, niti carska blagajnica što ščetova.“¹¹⁰ Bilo je i primjera da je inicijativa za neku pozitivnu promjenu u odnosu prema franjevačkoj zajednici došla od središnje vlasti. Godine 1846. sultan je ukinuo uobičajeno plaćanje džulusa novom veziru. To je bio namet u iznosu od 1400 groša koji su franjevci morali plaćati svakom novom veziru prigodom njegova dolaska, a katkad i svake godine. Franjevci su za to saznali kad su došli pozdraviti novog vezira Hadži Halil Kamil-pašu početkom 1846.¹¹¹ Može se, dakle, zaključiti da su osmanske vlasti u Bosni razmjerno obzirno postupale s franjevcima, ali ne i s kršćanskim pukom u cjelini.

Najdetalniji i najsugestivniji opis teških uvjeta u kojima je živjelo katoličko stanovništvo u Bosni Nedić je iznio u svom najopsežnijem članku, potpisanom pseudonimom Žalovan. Opovrgnuo je navode anonimnog autora koji je u članku objavljenom u *Slavenskom Jugu* u br. 197. od 22. studenoga 1849. ustvrdio da se život raje poboljšao za vrijeme uprave vezira Tahir-paše koji je pokušao ujednačiti podavanja seljaka u cijeloj Bosni i ukinuo kuluk.¹¹² Nedić je detaljno opisao najrazličitija podavanja seljaka sultanu i spahijama te raznovrsna zlostavljanja kojima su izloženi, osobito pri sakupljanju različitih podavanja, na primjerima je pokazao da se

108 Abdul Medžidov ferman iz 1847. kojim potvrđuje da su franjevci oslobođeni svih javnih poreza, crkvenih taksi i drugih nameta te da ih nitko zbog toga ne smije teretiti donosi J. Baltić, *Godišnjak*, 210-211.

109 M. Vrgoč, Fra Lovro Karaula, 180-181. O tome vidjeti i J. Baltić, *Godišnjak*, 233.

110 J. Baltić, *Godišnjak*, 260.

111 J. Baltić, *Godišnjak*, 189.

112 O njegovu djelovanju u Bosni i nastojanju oko uređenja agrarnih odnosa usp. Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, Sarajevo, 1977, 18-24; I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII. stoljeća, 197-199*; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 339.

seljaci nemaju kome požaliti radi nesnosnih uvjeta u kojima žive i da prijeti njihovo iseljavanje iz Bosne.¹¹³ Svoje je tvrdnje konkretnim primjerima argumentirao i u drugim člancima. Njegovim riječima navodim podavanja bosanskih seljaka kršćana sredinom 19. stoljeća: seljak „mora dati na niekim miestima polovinu svega žita i siena svomu zemlje gospodaru hagi, na niekim treći dio, zatim deseto desetarima, koji, kako reko, niegdi od desetine načine šestinu ili barem osminu (...) Iz ovog ništa (što mu ostane, V. Š.) mora da on žive, mora prodati da uzme što god novca, da plati porez 4 talira na godinu, jedan harač na mužku svaku glavu 15 grošah, – dvie cvancike što može se u carskom zdravlju rakie ili vina napiti, to se zove hamria, 4 groša što može duhan puštiti – to se zove duhania, – 3 groša i pol što može svinjetinu jesti – to se zove beslema, – pak imao kèrme pred kućom ili neimao, a ako ima još po jedan groš i sedam parah od glave kèrmače – to se viče travarina; ako šljivah što ispeče, to je baška dacia na kotao kako gdi prisnuju, i to se zove kotlarina, a ako suši mora davati i treće i deseto gotove suhe, a ne sirove. Tako duhan i tako dalje.“¹¹⁴ U vrijeme pobuna ili ratova kršćansko stanovništvo imalo je dodatne obveze: „raja ovim buntovnicim morade davat ištiru (porez, V. Š.), komore, šamceve kopat, pače konje davat, i novce za vojsku ovu buntovnu, pa iste spahie, koji su nieki dan vojevali protivu caru, danas opet zaidju po selima, i kupe, što nisu prie pokupili i tako rajuru, pa raja dala spahiam desetinu, gospodarim tretjinu, pa sad opet nizamu ištiru daje, a veziru porez, a caru arač mora dati (...)“¹¹⁵

O dodatnom pogoršavanju životnih uvjeta kršćanskih seljaka u vrijeme pobuna i ratova govore i drugi izvori, koji, uz navedene terete navode i to da su kršćani nekoliko puta godišnje morali davati hranu za vojsku i konje. Tijekom pobune u Bosanskoj krajini 1849. kršćani su sudjelovali u gore navedenim poslovima. Premda je vezir naredio da za to dobiju novčanu naknadu, njihovi muslimanski zapovjednici novac su uzeli sebi pa su kršćanski podanici radili besplatno.¹¹⁶ Negativan vrhunac u tom smislu svakako je predstavljala regrutacija kršćanske raje prije predstojećeg napada na Crnu Goru. To je izazvalo ogorčenje kršćana, koji dotad nisu morali ići u vojsku, nego su umjesto toga plaćali harač, ali i strah da će se, ako stvarno budu mobilizirani i poslani na ratište, naći između dvije vatre – Crnogoraca ispred sebe i Turaka u pozadini.¹¹⁷ Strah se ipak pokazao neosnovanim, jer su kršćani, kao i u dotadašnjim ratovima, prenosili potrebnu opremu i hranu.¹¹⁸

113 Ž...van, „Iz Bosne“, *NN*, XV, br. 226/28. 12. 1849, str. 717-718.

114 „Iz Sarajeva, 4. rujna (Dopis Nar. Novinah)“, *NN*, XX, br. 210/14. 9. 1854, 592-593.

115 „*) Iz Bosne, 21 prosinca“, *NN*, XVII, br. 9/13. 1. 1851, str. 25.

116 J. Baltić, *Godišnjak*, 218.

117 „**) Iz Bosne, 13. prosinca“, *NN*, XVIII, br. 297/28. 12. 1852, str. 785.

118 Šifra horizontalno položenih zvijezde i polumjeseca, „Iz Bosne 10. siečnja“, *NN*, XIX, br. 16/21. 1. 1853, str. 39. U ovom je članku Nedić analizirao uzroke i povod sukoba s Crnom Gorom. To su bili napadi Crnogoraca na Hercegovinu koju su, nakon što je Omer-paša Latas kršćanima oduzeo oružje, branili plaćeni Albanci. Neposredni povod ratu bio je upad Crnogoraca na hercegovački teritorij i ubojstvo bimbaše (pukovnika) Gjuluke, zapovjednika turskih graničara. O tijeku i po-

Opću rezignaciju teškim položajem kršćana u Bosni Nedić je vrlo jasno izrekao povodom najave da će u Bosnu kao sultanov povjerenik doći bivši bosanski vezir Kamil-paša, koji bi trebao istražiti uzroke velikog bijega kršćanskih seljaka na teritorij Habsburške Monarhije. Autor nije dijelio nade svojih istovjernih da će spomenuti dužnosnik donijeti olakšice, napomenuvši da, prema njegovu mišljenju, kršćanima ne bi bilo bolje čak ni da sam sultan dođe u Bosnu, jer je sustav uprave toliko loš.¹¹⁹ Konstatirao je „da je toliki sad u Bosni zulum, da tko ga gleda, mora pomisliti: il će skoro biti svieta skončanje (Turcim kiamet) il će jadna raja morat poklati svoju diecu i žene, pa tad il skakat u vodu, il biežati u goru.“¹²⁰

S velikim je čuđenjem u vrijeme Krimskog rata Nedić pisao o stajalištima francuske i engleske politike, koje su se protivile uništenju Osmanskog Carstva, jer bi moglo stradati mnogo „Turaka“. Konstatirao da su oni ikada imali samilosti, ne bi poharali i uništili mnoge države s kršćanskim stanovništvom. U nevjerici je opisao lakovjernost europskih diplomata koji su pomislili „da Turčin, obukavši njegove haljine, može odstupiti od načela svoga turkovanja“ i ustvrdio da je „Turčin“ promijenio svoju odjeću, ali je i dalje ostao „progonitelj, porazitelj i najglavnii zlobnik imena kristjanskog.“ Stoga je držao da bi bilo pravedno bilo kojim sredstvima natjerati osmanske vlasti da sa svojim podanicima kršćanima postupaju ljudski, pravedno te da i njima priznaju slobodu.¹²¹ U ovome je članku Nedić pokazao nerazumijevanje visoke politike europskih velesila, što je razumljivo, jer nije raspolagao, niti je mogao raspolagati potrebnim informacijama, a termin „Turci“ upotrijebio je u širem smislu nego inače. U velikoj većini svojih članaka tim je terminom nazivao bosanske muslimane, a u spomenutom je članku značenje tog termina imalo više razina. Na jednoj strani odnosio se na sve državljane Osmanskog Carstva muslimanske vjere, a na drugoj je strani njime označavao vladajuće krugove osmanske države.

U vrijeme kad je Nedić pisao članke za *Narodne novine* kršćani u Bosni kao građani drugog reda ne samo da nisu uživali pravnu zaštitu i slobodu, nego su radi svoje vjeroispovijesti imali mnogo veće obveze prema državi i prema vlasnicima zemlje koju su obrađivali, ali i mnogo problema u prakticiranju svoje vjere. Primjerice, kršćanske crkve¹²² smjele su se graditi samo uz posebno sultanovo dopuštenje – fer-

sljedicama toga rata u Bosni usp. Nedićeve članke „*) Iz Bosne, 24. veljače“, *NN*, XIX, br. 56/9. 3. 1853, str. 143; „*) Iz Bosne, 17. ožujka“, *NN*, XIX, br. 71/26. 3. 1853, str. 183; „*) Iz Bosne, 24. ožujka“, *NN*, XIX, br. 74/31. 3. 1853, str. 191.

119 Šifra horizontalno položenih zvijezde i polumjeseca, „Iz Bosne 10. siečnja“, *NN*, XIX, br. 16/21. 1. 1853, str. 39.

120 „*) Iz Bosne, 24. veljače“, *NN*, XIX, br. 56/9. ožujka 1853, 143. O iseljavanjima preko Save usp. D. Matanović, Svakodnevnica na granice Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, 102-103.

121 „*) Iz Bosne“, *NN*, XXI, br. 23/29. 1. 1855, str. 65-66.

122 Jean Baptiste Gabriel Amédée Chaumette Des Fossés, tajnik u francuskom generalnom konzulatu u Travniku, početkom 19. stoljeća je putujući Bosnom zabilježio da je u Bosni bilo malo crkava i da se bogoslužje često odvijalo na otvorenom: „Crkve su se gradile skoro isključivo uz samostane. Često bi se sv. misa služila na otvorenom, u hladovini starih krošnji, kao u prvim stoljećima kršćanstva. (...) Obično bi se usred groblja postavio mali oltar oko kojega bi se najprije poredali muškarci

man. Oko gradnje crkvenih objekata osobito se angažirao fra Lovro Karaula tijekom svoga trogodišnjeg službovanja kao kustod franjevačke provincije Bosne Srebrene, počevši od 1851. godine. Pomagale su i europske države s većinskim katoličkim stanovništvom. Posredovanjem francuskoga konzula u Sarajevu Édouarda Wietta francuska je vlada za gradnju crkva u Bosni dala 8000 franaka, a za gradnju škola 5000 franaka. Bosanskim je franjevcima dopušteno skupljati milodare u tu svrhu po cijelom Francuskom Carstvu. Osmanske su vlasti pojednostavile proceduru za dobivanje dopuštenja za gradnju novih crkava i samostana. Carski arhitekt (muen-diz) treba provjeriti je li potrebno graditi novi objekt te ima li kakvih razloga protiv planirane gradnje (primjerice ako je riječ o vakufskoj zemlji). Karaula je zajedno s carskim arhitektom Ešref-efendijom obišao mjesta gdje se planirala gradnja i u travnju 1853. su iz Istanbula stigli fermami s dozvolom za gradnju.¹²³ Bio je to napredak u odnosu osmanskih vlasti prema mjestima za javno prakticiranje kršćanske vjere.

Međutim, bilo je slučajeva da se lokalno muslimansko stanovništvo pobunilo protiv gradnje pravoslavne crkve, a posredno i protiv sultanove volje izražene u fer-manu, jer je navodno bila preblizu džamiji i muslimanskom groblju. Autor, vjerojatno Nedić, ocijenio je to kao ne baš uvjerljivi izgovor, jer je dvije godine ranije blizu predviđenog mjesta za pravoslavnu crkvu bila sagrađena židovska sinagoga.¹²⁴

O sličnom slučaju izvještava se u životopisu fra Lovre Karaule. U Busovači je kupio jednu kućicu i pretvorio je u crkvu, a busovački muslimani optužili su ga kod vezira Husrev-paše u Travniku da u toj crkvi zvoni zvono koje ih ometa u molitvenim obredima. Uspio se obraniti pred vezinom tako što je iz džepa izvadio oltarsko zvonce i pokazao ga veziru, koji je prihvatio njegovo opravdanje.¹²⁵ Iz vezirova se postupka vidi da su viša tijela vlasti katkad donosila odluke kojima su štitila prava kršćanskog stanovništva unatoč protivljenju muslimanskih podanika.

Franjevci u Bosni i Hercegovini nastojali su braniti interese kršćana i zaštititi ih od različitih zlostavljanja veleposjednika i drugih moćnika, uglavnom pripadnika islamske vjere. To je razumljivo uzme li se u obzir okolnost da su gvardijani franjevačkih samostana u teokratski ustrojenoj osmanskoj državi bili i politički i vjerski predstavnici katoličkoga stanovništva. Njihova su nastojanja katkad urodila

dok bi žene stajale pozadi.“ Navedeno prema: S. Lapenda, *Bosansko-hercegovački katolici u francuskim putopisima*, 202. Tridesetih godina 19. stoljeća situacija se u tom smislu ipak poboljšala, odnosno počinje intenzivnija gradnja katoličkih crkava, premda uz velike teškoće, koje su često uključivale i potrebu podmićivanja nadležnih službenika. Usp. M. Vrgoč, *Fra Lovro Karaula*, 174-175; J. Baltić, *Godišnjak*, 24-25.

123 M. Vrgoč, *Fra Lovro Karaula*, 179-180. O tome je izvijestio anonimni autor u članku „Iz Bosne, 26. travnja (Dopis).“, *NV*, XIX, br. 104/7. 5. 1853, str. 281. Izvijestio je da su franjevci dobili devet fermana kojima se dopušta gradnja crkava u Bosni. O tome usp. i J. Baltić, *Godišnjak*, 243. Baltić spominje da Ešref-efendija nije htio nikakvu novčanu naknadu za svoj trud, nego je izrazio želju da mu papa pošalje neko odličje. U tom smislu su franjevci poslali molbu u Rim. O gradnji spomenutih crkava piše J. Baltić, *Godišnjak*, 243-249.

124 „*)*) Iz Bosne 20. kolovoza“, *NV*, XVII, br. 200/1. 9. 1851, str. 577.

125 M. Vrgoč, *Fra Lovro Karaula*, 176-177.

plodom, a katkad su podrazumijevala i neke neetičke postupke. Franjevci su bili u dobrim i prijateljskim odnosima s vladajućim strukturama u Bosni, obraćali su im se zbog nepravdi učinjenih kršćanima, a katkad su se služili osobnim vezama i mitom da bi ostvarili svoja nastojanja.¹²⁶ Situacija se barem malo popravila nakon 1840. godine kad su bosanski katolici stavljeni pod zaštitu i pokroviteljstvo Habsburške Monarhije. Primjerice, franjevac Jako Baltić uložio je žalbu veziru na sakupljača poreza koji je zlorabio svoj položaj i prisiljavao kršćanske podanike da ga hrane, uzimao im djecu dok ne plate koliko je tražio. Žalba je urodila plodom. Vezir je kaznio sakupljača harača, koji je morao vratiti ono što je nezakonito uzeo stanovništvu.¹²⁷ Sedamdesetih godina 19. stoljeća franjevački izvori bilježe slučaj da je kažnjen zlostavljač koji je, između ostalog, pretukao jednu djevojku katolkinju.¹²⁸ Franjevci su i kasnije nastojali zaštititi kršćane, pa su, primjerice, caru Franji Josipu I. u Sinju u proljeće 1875. iznijeli pritužbe kršćanskih podanika na ponašanje predstavnika vlasti i drugih moćnih pojedinaca u Bosni prema njima. Lovro Karaula te je pritužbe formulirao u obliku posebne „Spomenice“ koju je posredstvom ugarskoga nadbiskupa primasa Jánosa Simora poslao u Beč. Međutim, nastojanjima da obrani kršćane stekao je brojne neprijatelje. Audijencija kod cara i spomenuta „Spomenica“ poslužile su protivnicima franjevacu da Karaulu tajno optuže pred sudom u Sarajevu za veleizdaju i uskoro je bio ubijen. Premda je utvrđen identitet ubojica, nisu kažnjeni.¹²⁹

Muslimanski državni službenici miješali su se i u unutarcrkvene poslove poput sklapanja braka. Naime, kadije su vjenčavali katolike, osobito one koji su otimali svoje buduće supruge, pa ih katolički svećenici nisu htjeli vjenčati. Premda sklapanje braka pred kadijom nije bio vjerski, nego pravni čin, koji možemo usporediti sa suvremenim sklapanjem građanskog braka pred matičarom, franjevci su protestirali protiv takve prakse jer parove vjenčane na taj način u skladu s kanonskim pravom nisu smatrali valjano vjenčanima. Posredovanjem austrijske diplomacije i velikim zalaganjem tadašnjeg apostolskog vikara Rafe Barišića bosanski su franjevci dobili sultanov ferman kojim se zabranjuje kadijama da vjenčavaju katolike.¹³⁰ Time je formalno ukinuta dugogodišnja česta praksa u Bosni, a kadije su ostali bez dijela prihoda. To je privremeno dodatno pogoršalo položaj katolika i katoličkih sveće-

126 J. Baltić, *Godišnjak*, 31, 179-180.

127 Isto, 199-200.

128 Počinitelj Avdibeg je kažnjen od suda, a deset dana kasnije s nekoliko je pomagača ubio fra Lovro Karaulu, koji ga je prijavio sudu. M. Vrgoč, *Fra Lovro Karaula*, 185-186.

129 Isto.

130 Apostolski namjesnik u Bosni, Rafo Barišić, dobio je spomenuti ferman početkom prosinca 1840. Njime se potvrđuju dotadašnji fermmani izdani franjevcima te prava i povlastice sadržane u njima, katolici se stavljaju pod zaštitu austrijskoga cara, katoličkim svećenicima daje se pravo slobodnog vršenja vjerskih obreda i ukida se dotadašnja česta praksa u Bosni da su kadije sklupali brak između dvoje katolika. O zalaganju apostolskog namjesnika Rafe Barišića za dobivanje spomenutog fermana, o vezirovoj bujuruldiji kojom podređenim službenicima nalaže da je se moraju strogo pridržavati i unijeti je u službene zapisnike usp. R. Glavaš, *Život i rad fra Rafe Barišića*, 50-52.

nika u Bosni, ubijena su četvorica svećenika, a mnogo ih je izbatinano.¹³¹ Povod za nastojanja za dobivanjem spomenutog fermana bilo je otimanje djevojaka. Tužbe roditelja otete djevojke i župnika najčešće nisu urodile plodom, jer su, prema autorovu mišljenju, često podmićeni suci dopustili otimaču da zadrži djevojku. To su najviše prakticirali muslimani, ali takvih je slučajeva bilo i među katolicima i pravoslavnima. Svećenici često nisu htjeli vjenčati otimače i otete djevojke, pa su ih vjenčali kadije. Ta je praksa smanjena, ali nije iskorijenjena, spomenutim fermanom kojim se kadijama zabranjuje vjenčavanje katolika. Stoga je sultan deset godina nakon spomenutoga fermana izdao novi kojim se svima u Bosni zabranjuje otimanje djevojaka.¹³²

Jedan od problema s kojima su se u svakodnevnom životu susretali nemuslimani bio je prisiljavanje na konverziju na islam. Muslimani su otete djevojke, svoje slugе i druge osobe nad kojima su imali određenu moć prisiljavali da prihvate islam. Ako nagovaranja nisu urodila plodom, nisu prezali ni pred korištenjem zastrašivanja, ucjena, pa čak i utamničenja i mučenja. Nedić je opisao takve slučajeve u kojima muslimansku vjersku revnost u provođenju prisilnih konverzija¹³³ na islam nije spriječilo čak niti vezirovo protivljenje prisilnoj islamizaciji.¹³⁴ Bilo je slučajeva da je prelazak na kršćanstvo kažnjen smrću. Jedan katolički mladić iz okolice Gornjeg Skopja je u ljeto 1846. odveo svoju djevojku muslimanku u Dalmaciju i ona se tamo pokrstila i udala za njega. Ljudi koji su im pomogli u bijegu i mladićevi roditelji bili su ili utamničeni ili pogubljeni. Na poticaj franjevacа vezir Hadži Halil Kamilpaša je intervenirao i naredio da mladićeve roditelje puste iz tamnice, ali za ubijene pomagače bilo je prekasno.¹³⁵ Katkad je alternativa smrtnoj kazni bilo prihvaćanje islamske vjere. Primjerice, jednom je kršćaninu u Zenici zbog preljuba s muslimankom rečeno da će smrtnu kaznu izbjeći jedino ako se preobrati na islam. Ipak nije promijenio vjeru, nego je protjeran u Posavinu.¹³⁶ Da vjerske konverzije u Bosni u 19. stoljeću nisu uvijek bile bezazleni slučajevi, svjedoči činjenica da je zbog djevojke koja je radije bila zatočena više mjeseci nego da prijeđe na islam bosanski valija 1818. godine tražio premještaj.¹³⁷ Takvi komplicirani slučajevi ipak su bili rijetki.

131 Članak bez naslova u rubrici Bosna i Hercegovina, prenesen iz *Sèrbskih narodnih novina*, INN, VII, br. 80/5. 10. 1841, str. 318.

132 „x)x) Iz Bosne 4. ožuj.“, NN, XVII, br. 57/10. 3. 1851, str. 171.

133 O složenom pitanju vjerskih konverzija u Bosni i Hercegovini usp. Philippe Gelez, „Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c. 1800-1918)“ (Vjerska preobraćenja), *Historijska traganja*, br. 2, Sarajevo, 2008, 17-75.

134 „* Iz Bosne 16. velj.“, NDHS, XV, br. 31/13. 3. 1849, 122-123; „*)*) Iz Bosne 23. travnja“, NN, XVII, br. 101/2. 5. 1851, str. 293. O nasilnoj islamizaciji kao uvriježenoj praksi piše i J. Baltić, *Godišnjak*, 249-250.

135 J. Baltić, *Godišnjak*, 201.

136 Ph. Gelez, Vjerska preobraćenja, 57-58.

137 Isto, 58-59.

Vjerske konverzije u 19. stoljeću u Bosni i Hercegovini nisu bile vrlo brojne. Prema nekim izvorima u razdoblju od 1840. do 1878. godine dokumentirano je stotinjak preobraćenja, a procjenjuje se da bi stvarni broj mogao biti oko tisuću. Tu su ubrojani prelasci iz jedne od tri glavne vjeroispovijesti (pravoslavne, muslimanske i katoličke) te iz židovstva i protestantizma u drugu vjeru i obrnuto. Riječ je o pojedinačnim slučajevima, odnosno u tom razdoblju nije zabilježen niti jedan slučaj masovnog prelaska s jedne vjere na drugu.¹³⁸ Glavni razlozi za prelazak na islam bili su nastojanje da se izbjegne plaćanje harača ili represije nakon sukoba koji je završio pobjedom muslimana i asimilacija imigranata¹³⁹ koji su se doselili zbog profesionalnih obveza ili da bi mogli zatražiti politički azil (primjerice vođe mađarske revolucije nakon njezina sloma 1849.), a kod ženske populacije glavni je razlog bilo sklapanje braka s muslimanom. Islamizacija je bila obvezna kad bi neku djevojku oteo musliman, a muslimanka koju je oteo kršćanin, morala je preći na njegovu vjeru. Budući da sve do okupacije od strane Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini gotovo da i nije bilo međureligijskih brakova, žena je prihvaćala muževljevu vjeru da bi se mogla integrirati u novu zajednicu. Događalo se da su katolički očevi prisiljavali kćeri na brak s pripadnikom iste vjere da bi se izbjeglo kćerkino preobraćenje zbog želje da se uda iz ljubavi.¹⁴⁰ Do austro-ugarske okupacije bilo je prisilne islamizacije, osobito mladih kršćanskih djevojaka u službi muslimanskih begova i državnih službenika.¹⁴¹

Od početka pedesetih godina 19. stoljeća, nakon sloma pobune koju je ugušio Omer-paša Latas, europske velesile otvaraju svoje konzulate u Bosni. Pojedinačne vjerske konverzije od tada dobivaju i političko-diplomatsku dimenziju, a europskim velesilama pružaju izgovor za miješanje u unutarnje poslove Osmanskog Carstva u vidu zaštite kršćanskoga stanovništva.¹⁴² Do sredine 19. stoljeća uobičajena praksa kod konverzija na islam bila je da se ispita postoji li slobodna volja kandidata za promjenu vjere prije same konverzije i da prelazak na islamsku vjeru treba zapisati kadija. Ta se procedura promijenila sredinom pedesetih godina. Naime, na temelju franjevačkih izvora koji su spominjali brojne konverzije žena i djece u posljednje vrijeme koje su provedene od strane muslimana i lokalnih činovnika na nezakonit način, francuski konzul Édouard Wielt i austrijski konzul Dimitrije Atanasković valiji Huršid-paši predložili su da se osobu koja želi prijeći na islam treba poslati u Sarajevo i staviti na nekoliko dana pod nadležnost crkvenih vlasti. Nakon toga pokrajinski medžlis trebao bi pribaviti definitivnu izjavu kandidata za konverziju i ovisno o njoj potom bi se provela konverzija ili bi potencijalni preobraćenik ostao u staroj vjeri. Taj se postupak trebao primjenjivati i kod konverzije između kršćanskih

138 Ph. Gelez, *Vjerska preobraćenja*, 24.

139 Jedan od najpoznatijih primjera vjerske konverzije u 19. stoljeću u Bosni bio je Omer-paša Latas, pravoslavac iz Vojne krajine koji je u dobi od dvadeset jedne godine prešao u Bosnu i prihvatio islam.

140 Ph. Gelez, *Vjerska preobraćenja*, 18, 27-33.

141 Isto, 34-35.

142 Isto, 37-38.

vjeroispovijesti. Konzuli su svoja veleposlanstva upoznali s dogovorom i zatražili da poduzmu odgovarajuće korake da ga potvrdi Visoka Porta. Nešto kasnije, nakon nekoliko spornih slučajeva konverzija, odredbom velikog vezira od 21. veljače 1859. utvrđeni su pravni uvjeti za provođenje valjane vjerske konverzije. Na kandidate se nije smio vršiti nikakav pritisak. Kršćanin koji je htio prijeći na islam morao je u nazočnosti svog oca ili staratelja te duhovnika svoje vjere izjaviti da na njega nitko nije vršio pritisak, a konverzija se trebala obaviti u Sarajevu da bi se ograničile zlouporabe lokalnih kadija i muslimana u provođenju islamizacije. Muslimani su mogli prijeći na kršćanstvo uz uvjet preseljenja u sredinu s većinskim kršćanskim stanovništvom, da bi se izbjegao skandal.¹⁴³

Da se odnos prema kršćanima postupno mijenjao na bolje, posredno svjedoči članak u kojem anonimni autor (vjerojatno Nedić) obavještava javnost da je zalaganjem austrijskog generalnog konzula u Bosni Dimitrija Atanaskovića nakon nekoliko godina i nekoliko intervencija kod dvojice bosanskih vezira vraćeno crkveno posuđe koje je za vrijeme bosanske bune (misli se na bunu bosanskog muslimanskog stanovništva protiv reformi središnje vlasti 1850.-1851., V. Š.) ukradeno iz kuće katoličkog župnika u Jajcu. Autor je istaknuo „ovako prije neupamtjenu blagonaklonost, providnost i toleranciju prema zakonu našem“ vezira Ferika Avni-paše, pogotovo što je i prije bilo slučajeva da su muslimani pljačkali kršćanske oltare i kovali sablje od crkvenog posuđa, a sve je to, unatoč pritužbama, ostalo nekažnjeno.¹⁴⁴

Nedić je izvještavao hrvatsku javnost o najvažnijim događanjima u vjerskom životu bosanskih katolika. Izvijestio je o izboru novoga vodstva Franjevačke provincije Bosne Srebrene na redovitom trogodišnjem kapitulju, održanom 30. travnja 1851. u fojničkom samostanu, kad je za provincijala izabran o. Andrija Kujundžić, a Martin Nedić za jednog od četvorice definitora. Tri godine kasnije, 1. svibnja održan je kapitul na kojem je Martin Nedić izabran za provincijala. U istom je članku anonimni autor izvijestio o imenovanju fra Marijana Šunjića novim apostolskim namjesnikom za Bosnu. Provincijal Martin Nedić 17. prosinca 1854. svečano je umijestio novoga bosanskoga apostolskog vikara Marijana Šunjića, kojeg je u Đakovu posvetio biskup Josip Juraj Strossmayer.¹⁴⁵

Nedić je katkad pisao i o nekim pojavama u pravoslavnoj crkvi u Bosni. Indirektno, ali nedvosmisleno osudio je praksu kupovanja eparhija, opisujući primjer sarajevskog vladike, koji je novac uložen u kupnju eparhije nastojao što prije vratiti i

143 Isto, 58-61. Na istome mjestu, str. 61-63, navode se primjeri primjene spomenute procedure u praksi.

144 „□ Iz Bosne 14. ožujka“, *NN*, XX, br. 67/22. 3. 1854, str. 175.

145 „*) Iz Bosne“, *NN*, XVII, br. 127/3. 6. 1851, str. 365; „č. S bosanske granice 20. listopada“, *NN*, XX, br. 252/3. 11. 1854, str. 725; članak bez naslova u rubrici Bosna i Hercegovina o umještenju novog biskupa, *NN*, XXI, br. 28/5. 2. 1855, str. 78; članak nepoznatog autora u kojem se detaljno opisuje svečanost posvećenja novog apostolskog vikara za Bosnu u Đakovu: „† Iz Đakovca, 18. veljače“, *NN*, XXI, br. 45/24. 2. 1855, str. 125. O posvećenju novoga biskupa i početku njegova biskupskog djelovanja usp. J. Baltić, *Godišnjak*, 253.-254.

po mogućnosti još i zaraditi tako što je otimao i globio pravoslavne svećenike i raju, gdje god je stigao.¹⁴⁶ Tako je radio i prijašnji sarajevski vladika i bosanski mitropolit Ambrozije, koji je smijenjen pod optužbom da bi mogao podignuti novu bunu u Bosni, ako ostane. Nedić njegovo smjenjivanje nije smatrao velikom štetom, naglasivši da je poznato da je episkop „koristju i lakomostju zaslēpljen, ne samo narod i zakon svoj pravoslavni od tlačiteljah i zulumčarah turskih nije zaštitjavao, nego šta više još i sám u najljutjoj nevolji često im na ruku išao i š njima protivu rodjenom, njegovoj zaštiti izručenom stadu šurovao, kao da se je u tom dogovorio s biskupom kērstjanskim sada u Rimu nahodećim se, koi je protiva svom rodjenom narodu radio (...).“¹⁴⁷ Ovo je najizravnija kritika djelovanja apostolskog namjesnika Rafe Barišića, koje je izazvalo višegodišnju duboku krizu među katoličkim svećenstvom i pukom u Bosni i završilo je 1847. odcjepljenjem Hercegovine od Bosne u crkvenom smislu, što se poklopilo s nastojanjem hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića za potpunim odcjepljenjem Hercegovine. Nedić je očigledno bio u suprotnom taboru od Barišićeva¹⁴⁸ pa nije odolilo da prigodom Barišićeva dolaska u Travnik u lipnju 1851., kamo je tada došao i novi hercegovački vezir Ismail-paša, pomalo zlobno ne napomene da je razlog biskupova dolaska u Travnik možda pokušaj da oba vezira i seraskera Omer-pašu Latasa nagovori da mu ponovno dopuste da se vrati u Bosnu kao apostolski vikar, jer nikad nije odustao od te želje. U tom je imao potporu malobrojnih bosanskih franjevaca i austrijskoga konzula Atanaskovića.¹⁴⁹

Članci Martina Nedića u *Narodnim novinama* vrijedan su izvor za proučavanje političke, društvene i gospodarske povijesti Bosne i Hercegovine sredinom 19. stoljeća jer obiluju konkretnim podacima i mogu ilustrirati, odnosno konkretizirati i nadopuniti istraživanja utemeljena na drugim vrstama izvora, ali ih treba koristiti oprežno i s potrebnom dozom kritike. Jednako tako, radi konkretnih podataka koje donose, detaljnog opisa podavanja raje i zlouporaba kojima je bila izvrnuta prigodom prikupljanja različitih podavanja, opisa (ne)provođenja istražnih radnji i sudskih postupaka vezanih za raju te podataka koji rasvjetljavaju vjerski život kršćanskog

146 „†† Iz Bosne 19. pros.“, *NN*, XVIII, br. 299/30. 12. 1852. Sličnim riječima postupak imenovanja pravoslavnih episkopa i njihovo djelovanje u Bosni prikazuje I. F. Jukić u peticiji „Želje i molbe kristjanah u Bosni i Hercegovini, koje ponizno prikazuju njegovom carskom veličanstvu sretnovladajućem sultanu Abdul-Medžidu“ u točki 15. Izjasnjenja. Upravo zato u točki 15. peticije traži se pravo da pravoslavno stanovništvo Bosne i Hercegovine slobodno izabere arhiepiskopa i episkope koji poznaju jezik i običaje zemlje. Citirano prema: I. F. Jukić, *Želje i molbe kristjanah*, 261, 264.

147 „S bosanske granice, 2. Studenoga (Nov.)“, *INN*, VII, br. 96/30. 11. 1841, str. 382.

148 Kao jedan od izaslanika franjevačkog provincijala Nedić je u razdoblju od 1843. do kraja 1846. godine dvaput sudjelovao u pregovorima u Istanbulu. Sultan je, naime, u glavni grad Carstva pozvao predstavnike obje sukobljene strane među katoličkim svećenstvom u Bosni, pokušavajući riješiti višegodišnju krizu. Usp. R. Drljić, *Martin Nedić*, 18-23.

149 „*) Iz Bosne, na koncu lipnja“, *NN*, XVII, br. 155/8. 7. 1851, str. 457.

stanovništva, mogu biti važan izvor u istraživanju svakodnevnog života najnižih društvenih slojeva u Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća.

ZUSAMMENFASSUNG

Martin Nedić über Situation in Bosnien und Herzegowina Mitte des 19. Jahrhunderts

Martin Nedić, hervorragender Franziskaner aus Bosnien, ließ vom Ende der dreißiger bis zur Mitte der fünfziger Jahre des 19. Jahrhunderts in der von Ljudevit Gaj herausgebenden Zagreber Zeitung *Narodne novine* Korrespondenzen und Berichte über die damals aktuelle Situation in Bosnien (seltener auch in der Herzegowina) veröffentlichen. Wegen strenger Kontrolle seitens der osmanischen Behörden sandte er im Geheimen seine Texte an die Zeitungsredaktion, was mit großen Schwierigkeiten und Gefahren verbunden war. Seine Berichte, Kommentare und kommentierende Berichte über die damals aktuellen Geschehnisse in Bosnien wurden anonym oder unter verschiedenen Chiffren veröffentlicht. Da sie viele konkrete Angaben beinhalten, können seine Zeitungsartikel als eine von historiographischen Quellen für die Untersuchung der gesellschaftlichen, politischen und Religionslage der christlichen Bevölkerung Bosniens, beziehungsweise des Alltagslebens der untersten gesellschaftlichen Schichten sowie für die Forschung der politischen, militärischen, gesellschaftlichen, juristischen und wirtschaftlichen Situation in Bosnien Mitte des 19. Jahrhunderts verwendet werden.

Schlagwörter: Martin Nedić, die Zeitung *Narodne novine* (*Ilirske narodne novine* / *Novine hrvatsko-slavonsko-dalmatinske*), Bosnien und Herzegowina, 19. Jahrhundert